

MUALLİM NÂCİ (1849-1893)'NİN “HÛLÂSATÜ'L-İHLÂS” İSİMLİ İHLÂS SÛRESİ TEFSİRİ

Ali ÖZTÜRK*

*Hak-perestim arz-ı ihlâs ettiğim dergâh bir
Bir nefes tevhîdden ayrılmadım Allah bir¹*

Muallim Nâci

ÖZET

Muallim Nâci, Türk edebiyatının Tanzimat'la birlikte Batılılaşma temayülüne girdiği bir dönemde yaşamış, kırk dört yıllık ömrüne pek çok eser sığdırmış velûd bir şair, yazar ve mütercimdir. Yeniliğe karşı olmamasına rağmen eskiiyi tamamen terk etmenin yanlış olduğunu savunduğu için eski tarzın temsilcisi olarak görülmüştür. Şiirleri, hatıratı, gazete yazılarının yanı sıra Fransızca, Farsça ve Arapçadan çok sayıda çevirisi vardır. Arapça tercümelelerinden üçü Fahreddin Râzî'nin tefsirinden yapılmıştır. Bunlardan biri *Hûlâsatü'l-İhlâs*'tir. Mealen çeviri olmayıp özetlenmek suretiyle serbest bir çeviridir. Yer yer kendi ifadeleriyle de çeviriyi zenginleştirmiştir. Türkçeyi kullanmadaki başarısıyla takdir toplayan Muallim Nâci'nin İhlâs Sûresi Tefsiri tercümesi, mensur dinî edebiyatımızın, dinî tabirlerin yerli yerince kullanıldığı güzel örneklerinden biridir.

Anahtar Kelimeler: Muallim Nâci, Kur'an, İhlâs Sûresi, tefsir, Fahreddin Râzî

HÛLÂSATÜ'L-İHLÂS AS THE MUALLİM NACI'S COMMENTARY/TAFSİR OF SURAH AL-İKHLAS

ABSTRACT

Muallim Nâci is a poet, writer and interpreter, who lived in a period of time that Turkish literature entered in westernization tendency, and has given many works in his forty-four year life. He has been evaluated as a representative of old genre since he had defended that leaving the old entirely is wrong even though he had not been against novelty. He has many translations from French, Persian, and Arabic as well as poems, memories and newspaper articles. Three of his translations from Arabic are from Fakhr al-din Razi's commentary. One of them is *Hûlâsatü'l-İhlâs*. It is not a straight translation but a free translation by summarizing. He had enriched the translation partly with his expressions. Muallim Nâci's Surah Al-Ikhlâs commentary translation, which he has been appreciated for his success on using Turkish, is one of good examples of prose religious literature, which religious expressions are used properly.

Keywords: Muallim Nâci, Quran, Ikhlas Surah, commentary, Fakhr al-Din Razi

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk İslâm Edebiyatı Ana Bilim Dalı, a.ozturk@istanbul.edu.tr

1 Nâci'nin İkinci Mahmut türbesi bahçesindeki kabrinin mezar taşına da hakkedilmiş olan bu beyit, İhlâs Sûresi tefsirinin kapağında yer almaktadır. Sûre-i şerifenin tefsirini yazmanın etkisiyle söylenmiştir (bk. Muallim Nâci, *Istîlâhât-ı Edebiyye*, İstanbul, Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1307, s. 136).

Giriş

Muallim Nâci, Tanzimat sonrasında, şiirleriyle, gazete yazılarıyla ve tercümeleriyle, lehte ve aleyhte kendisinden çok söz ettiren şahsiyetlerden biridir. “Eski-yeni”² tartışmasında yenilik taraftarları ona şiddetle hücum edip adeta onu bir lince tâbi tutarken, eskiyi savunanlar da cansiperâne savunarak göklere çıkarmışlardır. Ölümünden epey sonra dahi muarızlarının ve müdafilerinin takipçileri bu tartışmaları sürdürmüşlerdir. Böyle bir hengâmede onun gerçek değerinin ortaya konulması elbette kolay olmamıştır. Zira o, bir taraftan yenilik taraftarlarıyla kıyasıya mücadeleyi sürdürürken diğer taraftan hece vezniyle ve yeni tarzda şiirler yazmış, Fransız edebiyatından tercüme yapmıştır. Onun yolu, tamamen eskiye bağlı kalıp yeniliği reddetmek değil; edebî geçmişi göz ardı etmeksizin yeni eserler meydana getirmektir. Banarlı'nın ifadesiyle Nâci, Tanzimat sonlarında yetişen Türk edipleri içinde, edebiyatımız için en mutedil ve doğru yolu görmeye muvaffak olan şairdir.³ Kırk dört yıllık ömrüne hattatlık, kâtiplik, muallimlik, mütercimlik, gazetecilik, sözlükçülük, şair ve yazarlık gibi pek çok mesleği sığdırmış; şiir, nesir ve tercüme olarak farklı konularda küçük, büyük pek çok esere imza atmıştır.⁴ Eserlerinin konuları da şahsi kimliği gibi geniş bir alana hitap etmektedir. Kişisel hayatında savunduğu fikirler itibarıyla dindar bir şahıs olarak tanınan Nâci'nin eserlerinde dinî konular önemli yer tutmaktadır. Nâci, tevhid, münâcât, na't, mi'râciye, Hz. Yusuf Kıssası, İslam tarihine dair bazı hadiseleri konu edinen şiirler ile tefsir, Hz. Ali'nin sözleri ve tasavvufa dair tercüme neşretmiştir.⁵ Bunlardan bir tanesi de Fahreddin Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'ındaki İhlâs Sûresi tefsirini özetle tercüme ve bazı küçük ilavelerle meydana getirdiği *Hulâsatü'l-İhlâs* adını verdiği eseridir. Diğer dinî tercüme gibi adı geçen eser de dil itibarıyla Tanzimat sonrası dinî nesre örnek teşkil eder. Nâci gibi dilde sadelik taraftarı⁶ bir lisan üstadının kaleminden çıkması, eseri ayrıca değerli kılmaktadır. Bu makale, söz konusu İhlâs Sûresi tefsiri çerçevesinde Nâci'nin dinî edebiyatımıza olan katkısını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Unutulmamalı ki meydana getirdiği bu eserlerin temelinde, onun, Kur'an ilimlerine olan ilgisi ve Râzî gibi bir büyük müfessirden tercüme yapabilecek seviyede vukûfiyeti bulunmaktadır. Bu iti-

- 2 Bu tartışmaların başlangıcı ve seyri için bk. Fevziye Abdullah [Tansel], “Muallim Nâci İle Re-caizâde Ekrem Arasındaki Münakaşalar ve Bu Münakaşaların Sebep Olduğu Edebî Hâdiseler”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 10, Yıl: 1951-1953, s. 159-200; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 11. bs., İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004, c. 2, s. 972-989. Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 982. 3
- 4 Muallim Nâci'nin eserlerinin listesi için bk. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, c.2, 1333, s. 422-425; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî'ş-şuarâ)*, Haz. Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, c. 3, s. 1430; Fevziye Abdullah [Tansel], “Muallim Nâci” *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı c. 9, s. 15-21.
- 5 Muallim Nâci'nin dini konulu eserleri için bk. Fevziye Abdullah Tansel, “Muallim Nâci'nin Dinî Eserleri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1961, s. 161-177.
- 6 Bu konuda bk. Tansel, “Muallim Nâci'nin, Türk Dilinin Sadeleştirilmesi, Dil Cemiyetinin Kurulması Hakkındaki Düşünceleri”, *Türk Kültürü*, Yıl: IX, Sa. 100, 1971, s. 286-292.

barla eserin incelenmesinden önce, Nâci'nin nasıl bir eğitim aşamasından geçtiği ve Kur'ân'a olan ilgisi mercek altına alınacaktır.⁷

1. Muallim Nâci'nin Kur'ân-ı Kerîm ve İslâmî İlimlere Olan İlgisi

Muallim Nâci, 1850 yılında, İstanbul'un ilmi merkezi sayılabilecek Fatih semtinde, dindar ve orta halli bir ailenin evladı olarak dünyaya gelmiştir. Asıl adı Ömer'dir.⁸ Böyle bir muhitte yaşayan her çocuk gibi Ömer'in de Kur'ân-ı Kerim'le ünsiyeti erken yaşlarda başlamıştır. Çocukluğunu anlattığı hatıratına göre ilk tahsiline Fatih'te Saraçhane civarında bulunan Fevziye mektebinde başlamıştır. Üç sene kadar bu mektebe devam ederek burada Kur'ân-ı Kerim'i hatmetmiştir.⁹ Nâci, mekteple ilgili anılarında Kur'ân'ı hatmettiğini¹⁰ söylemekte, mekteple ilgili pek çok ayrıntıya yer verdiği halde hâfızlık yaptığından bahsetmemektedir. Gerçi *Şerâre*'nin başına yazdığı "Bir İki Söz" başlıklı ön sözünde kitabına hem eski hem de yeni şiirlerini aldığından bahisle:

*Maksadın tahsîl-i itmînân ise
Zîkr-i Hak'dan olmasın kalbin tehi
Taze kıl şâm u seher îmânını
"Kul hüve'r-Rahmânu âmennâ bihi"*

kıtasını, Kur'ân'ı ezberlemeye çalışan, her akşam Mülk Sûresi tilâvetine devam eden bir çocuk iken yazdığını kaydetmekteyse de,¹¹ beş yaşında iken mektebe gönderilen müellifin bu süre zarfında Kur'ân'dan bazı sûre ve cüzleri ezberlediği sonucunu çıkarmak daha doğru olur. Nâci'nin Kur'an eğitimi, mekteple sınırlı kalmamış, evde babası da bazı sûreleri talim ettirmiştir. Hatta bir talim sonrasında babası "Aferin oğlum! Daha güzel okumaya gayret et. İnşallah siz benim gibi kalmazsınız, Kur'ân-ı Kerim'in manalarını da

- 7 Çalışmanın amacı ve sınırları gözetilerek, Nâci'nin eğitim hayatı dışında biyografisiyle ilgili detaylara yer verilmemiştir. Nâci'nin biyografisi ile ilgili şu eserlere bakılabilir: Muallim Nâci, *Ömer'in Çocukluğu*, (Sünbüle, nesir kısmı), İstanbul, Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1307 (Bu eserde sekiz yaşına kadar hayat hikâyesini kaleme almıştır.); [Mehmed Selâhaddin] Salâhi, *Muallim Nâci*, İstanbul, Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1310; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 1425-1450; [Tansel], "Muallim Nâci", s. 15-21; Celal Tarakçı, *Muallim Nâci Efendi Hayatı ve Eserlerinin Tedkiki*, Samsun, Sönmez Ofset Matbaası, 1994; Abdullah Uçman, *Muallim Nâci, Hayatı-Kişiliği-Eserleri*, İstanbul, Toket Yayınları, 1998; aynı yazar, "Muallim Nâci" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2005, c. 30, s. 315-317.
- 8 Varna'da eline geçen Giritli Aziz Efendi'nin *Muhayyelât*'ındaki "Kıssa-i Nâci-bi'llâh ve Şâhide" başlıklı hikâyeyi okuyunca Nâci ismini pek beğenmiş ve hemen mahlas edinmiştir. Ahmet Mithat Efendi-Muallim Nâci, *Muhâberât ve Muhâverât: Mektuplaşmalar* Haz. Ömer Hakan Özlap, İstanbul, Özgü Yayınları, 2011, s. 66; Salâhi, *Muallim Nâci*, s. 22.
- 9 Nâci, *Ömer'in Çocukluğu*, s. 164, 185.
- 10 Tanzimat sonrasında sıbyan mekteplerinin müfredatında öğrencilere iki defa hatim ettirilmesi gerekmektedir. Öğrenime başlama yaşı yedi olup, dört-beş yaşındaki çocuklar annesinin isteğiyle okula kabul edilebilirdi. Öğrenim süresi dört yıldır. Yetenekli öğrenciler ayrıca hâfızlık eğitimi için seçilmekteydi. bk. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi Başlangıçtan 1993'e*, 5. bs., İstanbul, Kültür Koleji Yayınları, 1994, s. 140-141.
- 11 Muallim Nâci, *Şerâre*, İstanbul, Matbaa-i Ebuzyiya, 1301, s. 3.

anlarsınız.”¹² diye takdir ve teşvik etmiştir.¹³ Mektepte küçük çocuklara sadece yazı ve Kur’an eğitimi verilmektedir. Nâci, ağabeyinin evde kendisine okutduğu “İlm-i hâl” ve “Birgîvî Risalesi” sayesinde Türkçe okumaya alışmıştır.¹⁴

Nâci, sekiz yaşında bir çocuk iken babasının ani vefatı sebebiyle annesi ve ağabeyi ile birlikte dayısının yanına Varna’ya gitmek zorunda kalmıştır. Varna’da, ilk olarak, mahalle mektebinde Müderris Abdülhalim Efendi’den hüsn-i hat talim etmiştir. Bu mesleğe çok meraklı olduğu, dayısı ve annesinin de arzusu bu yönde olduğu için icazet alacak seviyeye kadar ilerlemiştir. Hocası Müftîzâde Abdülhalim Efendi tarafından icazetle birlikte kendisine “Hulûsî” mahlası verilmiştir. İcazetli bir hattat olarak “Ömer Hulûsî” imzasıyla bir Mushaf-ı şerif dahi yazmıştır.¹⁵

Nâci’nin düzenli bir eğitim hayatı olmamıştır. İstanbul’da yaşamasına rağmen, varlıklı veya nüfuzlu bir aileye mensup olmadığından hususî eğitim imkânlarından mahrum yetişmiştir. Üstelik henüz eğitim çağındayken İstanbul gibi önemli bir ilim merkezinden Varna’ya göçe mecbur oluşu, onun tahsil hayatında bocalamalara sebep olmuştur. Hüsn-i hatta olan merak ve ilgisi, diğer ilimleri yeteri kadar önemsememesine yol açmıştır. Ağabeyi Salim Efendi ondaki kabiliyeti erken fark ederek aynı zamanda Arapça dersleri de veren Abdülhalim Efendi’nin ilim halkasına dâhil etmiştir.¹⁶ Her ne kadar *Emsile*, *Bina* okuduysa da hüsn-i hatta ziyadesiyle meraklı olan Nâci’nin yanında bunların bir kıymeti yoktur. Ona göre dünyada bir fazilet var ise o da hattatlıktan ibaretti. Hiçbir arkadaşının kendisi kadar güzel yazmadığını düşündükçe iftiharını zirveye çıkarmakta; buna mukabil yazdıklarının anlamını bilmemesi onu rahatsız etmemekteydi. Kendisine “Oğlum!

12 Nâci, *Ömer’in Çocukluğu*, s. 190.

13 Babasının bu teşvik ve temennisi, yetişkin Nâci’nin Kur’an öğretimi konusundaki görüşleriyle paralellik arz etmektedir. Onun Kur’an öğretimi ve özellikle de hâfızlık müessesesine bakışını, *Mehmed Muzaffer Mecmûası* isimli eserinde görmekteyiz. Tanpınar’ın “... bu küçük ve dağınkı kitap kadar Muallim Nâci’yi anlatan başka bir vesika bulunmaz.” (bk. Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 8. bs., İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1997, s. 608.) diyerek dikkat çektiği eserde müellif, konu ile ilgili görüşlerini, anlattığı hikâyenin kahramanlarından biri olan Vahid Efendi’ye söyletmektedir. Hikâyeye göre Vahid Efendi, “Hilye” şairi Hâkânî Mehmed Bey (ö. 1015/1606)’in ahfadından olup Şeyh Gâlib’in baba dostudur. Vahid Efendi’nin Mehmet isminde bir oğlu vardır. Annesi Mehmed’in hâfız olmasını istemektedir. Vahid Efendi ise ağırdan almaktadır. Mektep hocası da Mehmet’in mükemmel bir hâfız olacağı kanaatindedir. Bir Cuma günü bu düşüncesini açıkladığında, Vahid Efendi şunları söylemiştir:

“Hâfız-ı Kur’an olmak büyük şereftir. Keşke ben de olaydım. Fakat mülâhazaya sayan bir cihet var. Hâfız olanların akran beyninde a’lem, ale’l-husus sahib-i kalem olanamalarından korkular. Şeyh Sadi buyuruyor ki: (مراد از نزول قرآن تحصیل سیرت خوبست، نه ترتیل سورت مکتوب) *Bir mümin Kur’an-ı Kerim’i hıfzetmeli, fakat haddince me’âni-i münîfesini de anlamalı, muktezasıyla âmîl olmalı. Âlim-i gayr-ı hâfız elbette hâfız-ı gayr-ı âlimden efdaldır. Anlamak her şeyde esastır. ... Bir çocuğa evvel emirde Kur’an-ı Kerim ta’lîm olunmakla beraber tedric ile zihnini açacak şeyler de okutulmalıdır. Talim, Kur’an-ı Kerim’e hasredilecek olursa çocuğun zihni hayrette bırakılmış olur. Kelâmullah âlidir. Çocuk henüz ondan tamamıyla istifâde edebilecek bir hâlde değildir.*” (Muallim Nâci, *Mehmed Muzaffer Mecmûası*, İstanbul, Asaduryan Matbaası, 1306, s 87-89.)

14 Nâci, *Ömer’in Çocukluğu*, s. 186.

15 Salâhî, *Muallim Nâci*, s. 16-18.

16 Salâhî, *Muallim Nâci*, s. 15-16.

Böyle hattatlıkla iş bitmez. Oku oku! Âlim olmaya çalış." nasihatini veren de yoktu.¹⁷ Hüsn-i hat ile yatıp-kalkan genç Ömer'in başından geçen bir hadise hayatında dönüm noktası olmuş ve ilim bakımından eksikliğini fark etme fırsatını vermiştir. Hazır bulunduğu bir mecliste Rüştiye mektebine hüsn-i hat muallimi olarak atanmasının münasip olacağına dair söz geçince, mecliste bulunanlardan biri, ciddi tavırla ve de Nâci'nin yüzüne bakarak "Efendim! Biz nakkâş istemiyoruz." deyivermiş. Nâci'yi derinden yaralayan bu söz, çok önem atfettiği hattatlık mesleğini birden gözünden düşürmüş ve o günden sonra kendini ilme vermesine vesile olmuştur. Öyle şevk ve gayretle ders çalışmıştır ki akranlarına yetişmiştir. Bir süre sonra hiçbir muallimden görmediği kitapları emsaline okutabilecek seviyeye yükselmiştir. Ancak bu kitaplar sınırlı miktarda olduğundan kabiliyetinin istediği gibi gelişemediğinden şikâyet etmiştir.¹⁸ Bir taraftan Müderris Müftizâde'nin derslerini takip ederken diğer taraftan eline geçen kitapları incelemiştir. Müftizâde'den yeteri kadar istifade ettikten sonra Varnalı meşhur Celil oğlu Halil Efendi'nin yanında Arabî ilimleri okumaya başlamış,¹⁹ o sırada Varna'ya gelen Hâfız Mehmed Efendi'den de *Gülîstan* okuyarak Farsçasını ilerletmiştir.²⁰ Ayrıca Kavalalı Hoca Hüseyin Efendi'den "Telhis" ve "Aruz" okumuş; Varna'da hükümet tercümanı Komyano Efendi'den de Fransızca öğrenmiştir.²¹

Nâci, Rüşdiye mektebine muallim olduktan sonraki yıllarda dahi öğrenmekten geri durmamıştır. Salâhî'nin ifadesiyle, mektepte tedristen, hariçte tahsilden fariğ olmamış idi.²² Nâci'nin İslamî ilimlerle meşguliyeti hayatının son demlerine kadar devam etmiştir. Vefat ettiği senenin kış mevsiminde Fatih müderrislerinden Hoca Musa Efendi'den *İlm-i Kelâm*, *Şerh-i Mevâkıf*, *Mir'at* okumaya başlamıştı. Ayrıca başından beri yanlarında misafir olarak bulunan kayınpederi Mithat Efendi ile kitap mütalaa ederek, birbirlerine suâller sorup cevaplar vererek geceleri ihya etmişlerdir. Nâci, Ramazanın (1310/1893) yirmisine doğru kalbinde hafif bir sancı hissetmeye başlamış ise de önemsemeyerek derslere ara vermemiştir. Ramazan ayının yirmi beşinde de vefat etmiştir.²³

1.1. Nâci'nin Kur'an İlimlerine Dair Yazdığı Eserleri:

Nâci'nin, Kur'an ilimlerine dair üç adet eseri bulunmaktadır:

17 Mithat-Nâci, *Muhaberat ve Muhaverat*, s. 89.; Salâhî, *Muallim Nâci*, s. 18-19.

18 Mithat-Nâci, *Muhaberat ve Muhaverat*, s. 90.

19 Salâhî, *Muallim Nâci*, s. 19-21..

20 Salâhî, *Muallim Nâci*, s. 21.

21 Salâhî, *Muallim Nâci*, s. 26-27.

22 Salâhî, *Muallim Nâci*, s. 27.

23 Salâhî, *Muallim Nâci*, s. 44; vefat hadisesi, onu en iyi tanıyanlardan biri olan kayınpederi Ahmed Mithat Efendi'yi derin bir üzüntüye boğmuştur. Vefatını müteakip taziye ziyaretine gelen Ahmet Rasim'e gözyaşları içinde "Rasim! Ne kaybettik biliyor musun? Hazine desem yanında tam takır kalır!.. Dün bugün kendimde değilim!" demiştir [Ahmet Rasim, *Matbuat Hatıralarından Muharrir, Şair, Edib*, İstanbul, Kanaat Kitaphanesi ve Matbaası, 1342 (1924), s. 143].

1.1.1. İ'câz-ı Kur'an: Ünlü müfessir ve kelâmcı Fahreddin Râzî (ö. 606/1210)'nin tefsirinin mukaddimesindeki Fatiha Sûresinden çıkarılan akli sırlar konusunu tercüme etmiştir. *İ'câz-ı Kur'an*'i önce *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde makale olarak yayımlayan Muallim Nâci, eserin rağbet görmesi ve yakın dostlarının ricası üzerine kitap olarak yayımlamaya karar vermiştir. 1301 ve 1308 yıllarında iki defa basılmıştır.²⁴ Vefat etmeden önce basılan son kitabıdır.²⁵ *İ'câz-ı Kur'an*'i aşağıdaki beyitlerle bitirir:

*Dest-i i'câzında izhâr etdiği âyât ile
Enfûs ü âfâkı hayrân etdi Kur'an'ın senin
Sen nasıl hurşid-i lâhûtisin ey mahbûb-ı Hak
Oldu Allâh'âne Kur'an'ın da hayrânın senin*²⁶

1.1.2. Muammâ-yı İlâhî Yâhud Bazı Suver-i Kur'âniyyenin Evâilindeki Hurûf-ı Teheccî: Eserde, muhkemat ve müteşabihat ile bazı sûrelerin başında bulunan mukâtaa harflerine dair ihtilaflar konu edilmiştir. Bu eserin de kaynağı "Mefâtihu'l-gayb"dir. *Muhkem, müteşâbih, nas, zâhir, müevvel, müşterek, mücmel*, kavramlarını açıkladığı uzunca bir mukaddimesi vardır. Şu satırlar mukaddimeye yer almaktadır:

"...Hurûf-ı mezkûreye dâir kitâblarımızda tesâdüf etdiğim ihtilâfât nazar-ı dikkatimi celb eder dururdu. Nasıl celb etmesin ki bu ihtilâfât, eslâf-ı ulemâ-yı İslâm'ın âlemde en büyük rehber-i fazilet olan "cüst ü cüy-ı hakikatden" ne kadar zevk aldıklarını isbât etmektedir."²⁷

1.1.3. Hülâsatü'l-İhlâs: Makalemize konu olan bu eserle ilgili tafsilatlı bilgi aşağıda verilecektir.

1.2. Nâci'nin Fahreddin Razi'ye Olan Hayranlığı

Yukarıda bahsi geçen eserlerden Nâci'nin Kur'an ilimlerine ilgi duyduğu anlaşılmaktadır. Bu ilginin kaynağı da Fahreddin Râzî'nin "Mefâtihu'l-gayb"ıdır. Nâci adı geçen tefsiri okumuş ve ondan çok faydalanmıştır. Yukarıdaki üç eserin de ortak özelliği, kaynağının "Mefatihu'l-gayb" oluşudur. Nâci'ye göre Fahreddin Râzî'nin ulema arasında seçkin bir yeri bulunmaktadır. Öyle ki, İslam büyükleri tefekkür köprüsünden geçirecek olsalar Râzî'nin hepsinin önünde olduğu görülür.²⁸ Onun tefsiri ile ilgili olarak da "Fahreddin'in 'Mefâtihu'l-gayb'ına bakılsın. İnsanın gözü, gönlü açılır. O ne

24 Müellif hayatta iken iki defa basılmıştır: Kitapçı Arakel tarafından ilk defa Ebuzziya Matbaasında (1301), ikinci defa Nişan Berberyan Matbaasında (1308) bastırılmıştır. (*İ'câz-ı Kur'an*, Ümit Şimşek tarafından sadeleştirilerek yayımlanmıştır. İstanbul, Marifet Yayınları, 1997). Fevziye Abdullah Tansel, "Muallim Nâci'nin Arapça ve Acemceden Tercümeleri" *Tercüme 25 Dergisi*, c. 9, sa. 55, s. 57.

26 Muallim Nâci, *İ'câz-ı Kur'an*, 2. bs., İstanbul, Nişan Berberyan Matbaası, 1308, s. 40; bu beyitler şairin *Firûzân*'da "Na't-ı Muhammedi" başlığıyla yayımlanmıştır. (bk. *Firûzân*, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303, s. 5-6.)

27 Nâci, *Muammâ-yı İlâhî Yâhud Bazı Suver-i Kur'âniyyenin Evâilindeki Hurûf-ı Teheccî*, İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1302, s. 9.

28 Nâci, *İ'câz-ı Kur'an*, s. 10.

tedkikât-ı hakîmânedir." demektedir.²⁹ Yine ona göre Râzî, mukaddimede Fatiha Sûresinin o kadar fevâid ve nefâisini beyan eylemiştir ki "Ümmü'l-Kur'ân" a dair bu derece tedkik ve tafsîl onun kadar hiçbir müfessire nasip olmamıştır.³⁰ Râzî'nin tefsirini dikkatle okuyanlar, onda, her dereceden insanın anlayabileceği söz bulunduğunu, her bir sözün bir fikri terbiye edebileceğini görürler. İnsanlar, idraklerine göre söz söyleme yeteneğini Kur'ân-ı Kerim'e borçludurlar.³¹ Müellifimizin Fahreddin Râzî'ye olan hayranlığı, ismi geçen üç eserle sınırlı değildir. Bu eserlerin haricinde, *Medrese Hatıraları*'ndaki "Hutbe Âhiri"³² başlıklı parçada konu edildiği, Cuma hutbelerinin sonunda okunan Nahl Sûresinin 90. âyetini, Râzî'nin tefsirinden özetleyerek açıklamıştır. *Mütercem* ismini verdiği tercümelerinden meydana getirdiği eserinde, Fahreddin Râzî'nin "mübâhale" (lanetleşme) âyetini (Âl-i İmrân 3/61) açıklarken bir Mesihî ile tartışarak onu susturması hadisesini nakletmiştir.³³

Elbette ki Nâci bir müfessir değildir, böyle bir iddiası da bulunmamaktadır. Nâci, Râzî'den çevirerek halkın faydasına sunduğu tercümelerinde, iddialı olmaktan uzak, mütevazı bir tutum içindedir; mükemmel tercümelerin konunun uzmanları tarafından yapılabileceği inancındadır. Kendi tercümelerinin işin erbabı tarafından yapılacak tercümelere vesile olmasını arzu etmektedir. Nitekim Arapçaya hâkim medrese hocalarını bu nevi tercümeler yapmaya -sitemle de olsa- teşvik etmekten geri durmamıştır.³⁴ Bu mülâhazalardan dolayı Muallim Nâci, asıl amacının, kendisinden daha ehil gördüğü ilim sahiplerinin tercümelerini matbuat âleminde görmek bahtiyarlığı olduğunu ifade etmektedir.³⁵ Ona göre bu zevat, halka faydalı olacağına şüphe olmayan bu tür eserlerin çevirisiyle meşgul olsalar, sadece havassın anlamasına münhasır bulunan pek çok İslâmî bilgiyi halkın istifadesine sunarak büyük bir hizmette bulunacaklar ve daha fazla kabul göreceklerdir.³⁶

29 Nâci, *İcâz-ı Kur'ân*, s. 12.

30 Nâci, *İcâz-ı Kur'ân*, s. 13.

31 Nâci, *İcâz-ı Kur'ân*, s. 36.

32 Muallim Nâci, *Medrese Hatıraları*, İstanbul, Tercüman-ı Hakikat, 1302, s. 105.

33 Muallim Nâci, "Mütercem", *Tercüme Eserler*, İstanbul, Haz. Mehmet Atalay-Mehmet Yavuz, Çantay Kitap Kırtasiye, 2009, s. 171.

34 Muallim Nâci'nin Ahmed er-Rufâi'den tercüme ettiği "Hikemü'r- Rifâi" için de aynı amacı güttüğünü belirtmeliyiz. Eserin "Hâtime"sinde, büyüklerin sözlerini ihtiva eden bir eseri tercüme ve şerh ten maksadının halkın İslâmî hükümler konusunda daha fazla bilgilenmesine lüzum görecekları tabii olan "erbâb-ı iktidâr" teşvikten ibaret olması hasebiyle eksikliklerinden dolayı affını ummaktadır. *Hikemü'r-Rifâi*, İstanbul, Matbaa-ı Âmiri, 1304, s. 64.

35 Nâci, *İcâz-ı Kur'ân*, s. 4; Nâci'nin bu temennisi karşılıksız kalmamıştır. *Tefsir-i Kebûr*'den bazı bölümleri tercüme ederek *Sırr-ı Kur'ân* adıyla neşreden Giritli Sırrı Paşa, "Bâb-ı sâlis: Sûre-i Fâtiha'dan müstenbet esrâr-ı akliyye beyânında olup çend mes'eleyi müştemildir." diye başladıkdan sonra şu dipnotu düşmüştür:

Üdebâmızın ezkiyâ ve fuzalâsından Muallim Nâci Efendi şu bâb-ı sâlisi bizden evvel bi't-terceme neşr etmiş olduğundan, biz de makbûl-i fuhûl olan ta'birât-ı latîfesinin çoğunu aynen kabûle mecbûr olduk. Bu cihette eserimizin en parlak yeri şu bâbın işgal edeceği sahâif olacaktır. Binâen aleyh Muallim-i mûmâ ileyhe borçlu olduğum vazîfe-i teşekkürü alenen ifâ eylerim. Mütercim-i Kitâb Sırrı (Sırr-ı Kur'ân, İstanbul, Şirket-i Mürettîbiye Matbaası, 1303, 3. Cüz, s. 24).

Nâci, Sırrı Paşa'nın bu teşekkürüne *Saadet Gazetes*'nin edebî kısmında "Sırrı Paşa Hazretlerine Teşekkür" başlıklı (17 Muharrem 1304/ 4 Teşrin-i evvel 1302, nu: 537, s. 3) yazıyla mukabelede bulunmuştur.

36 Nâci, *İcâz-ı Kur'ân*, s. 3.

2. Hülâsatü'l-İhlâs: İhlâs Sûresi Tefsiri Tercümesi

Hülâsatü'l-İhlâs, Muallim Nâci'nin "Mefatihü'l-gayb"daki İhlâs Sûresi tefsirinden özetleyerek yaptığı tercümedir. Eser, İzmirli kitapçı Ahmet Sabri³⁷ tarafından 1304 yılında İstanbul'da Ebuzziya Matbaasında bastırılmıştır.³⁸

Nâci hakkındaki münakaşalar, esas olarak eski-yeni tartışmaları çerçevesinde onun gazete yazıları, kitapları ve şiirleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Kısmen mensur eserleri ve Fransızcadan yaptığı tercümelemler de ilim ve edebiyat çevrelerinin dikkatini çekmiştir. Ancak Arapçadan yaptığı tercümelerin, özellikle de *Hülâsatü'l-İhlâs*'ın müellifin diğer eserlerine nispetle daha az ilgi gördüğünü belirtmek gerekir. Muallim Nâci üzerine birçok özverili çalışmaya imza atan Fevziye Abdullah Tansel *Hülâsatü'l-İhlâs*'ı kısa da olsa tanıtmış,³⁹ Abdullah Uçman hazırladığı biyografik eserinde *Hülâsatü'l-İhlâs*'ın 26 ve 27. sayfalarında yer alan bir suâl ve cevaptan müteşekkil üç paragrafın Latin harfleriyle çevirisini vermiştir.⁴⁰ Mustafa Özel de Osmanlı'nın son döneminde yapılan tefsir çalışmalarını anlattığı makalesinde⁴¹ Muallim Nâci ve İhlâs Sûresi tefsirinden bahsetmiştir.

2.1. Hülâsatü'l-İhlâs'ın Tercüme Sebebi

Muallim Nâci *Hülâsatü'l-İhlâs*'ın başında telif sebebini şöyle açıklamaktadır: "Binaenaleyh sûre-i mezkûrenin tefsirine dâir kütüb-i ulemâ-yı ümmetde havâs tarafından görülüp avâm nazarından müstetir kalmakta olan izâhât-ı müdekkikânedden bazılarının olsun erbab-ı mütalaamıza arzı -itikâd-ı âcizânemize göre- umûr-ı mühimmeden olmasıyla meânî-cüyân-ı Kur'ân'a *İ'câz-ı Kur'ân* ve *Muammâ-yı İlahî* kabîlinden bir hizmet olmak üzere şu sahifelerin tesvîdi bir muvahhidin hâme-i himmetine terettüp eden vezâif sırasında tutulmuştur."⁴² Bu ifadelerden anlaşıldığına göre müellifimiz, İhlâs Sûresi tefsirinin, ulemanın kitaplarında sadece havas tarafından görülüp avama gizli kalan inceliklerini, daha önce yazdığı "İ'câz-ı Kur'ân" ve "Muammâ-yı İlahî" isimli eserlerinde olduğu gibi halka açıklamayı önemli bir hizmet olarak görmektedir. Nâci'nin Kur'ân-ı Kerim'e dair diğer eseri *İ'câz-ı Kur'ân*'ına

37 Hâfız hoca Ahmet Sabri Efendi, Kastamonu'dan İzmir'e göç etmiş bir müteşebbistir. Kemeraltı'nda açtığı kitapçı dükkânıyla yetinmeyerek yayıncılığa başlamıştır. Yayımladığı ilk kitap, Aydın vilayeti mektupçusu Nuri Efendi'nin "Şule-i Efkar" (1301/1884) adlı eseridir. Sonra İzmir Kitaphanesi adı altında İstanbul'da bastırıldığı kitaplar ile İzmir ve çevre illerde yayıncılık faaliyetini sürdürmüştür (bk. Erkan Serçe, *İzmir'de Kitapçılık 1839-1928, -Kitaplar, Kitapçılar, Matbaalar ve Kütüphaneler*, İzmir, Akademi Kitabevi 1996, s. 40-41).

38 *Hülâsatü'l-İhlâs*, Ahmet Sabri'nin İstanbul'da yayımladığı ilk kitaptır. Naşir, takdim ve teşekkür yazısında yayımladığı ilk kitabın İhlâs Sûresi tefsiri oluşunu, kendisi için şerefli bir başlangıç olarak kabul eder. Yayımladığı bu ilk eserin müellifinin Muallim Nâci gibi bir "kudret-i mücessime" olması onun için övünç vesilesidir. Nâci bu eseri kendisine ilk görüşmelerinde hediye etmiştir. Nâci'nin ünlü hiciv şairi ve yazarı Ubeyd-i Zâkânî(772/1370)'den çevirdiği ve "Ubeydiyye" ismini verdiği eseri de Ahmet Sabri tarafından (İstanbul 1305) bastırılmıştır.

39 Bk. Fevziye Abdullah Tansel, "Muallim Nâci'nin Arapça ve Acemceden Tercümeleri" s.57; aynı yazar, "Muallim Nâci'nin Dini Eserleri", s. 177.

40 Uçman, *Muallim Nâci*, s. 117.

41 Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sa. 16, 2002, s. 121.

42 Muallim Nâci, *Hülâsatü'l-İhlâs*, İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1304, s. 6-7.

baktığımızda da bu eserin tercüme/telif sebebi ile İhlâs Sûresi tefsirinin tercüme/telif sebebi paralellik arz ettiğini görmekteyiz. Nâci, *İ'câz-ı Kur'ân*'ın sunuş yazısında eserini makale olarak *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde neşretmekten asıl maksadının sonsuz faydalı konuları ihtiva eden Arapça kitapları parça parça da olsa Osmanlı lisanına tercüme etmeye işin erbabı kimse-leri teşvik etmek olduğuna dikkat çeker. Ayrıca medreselerdeki âlimlerin de böyle eserleri tercüme etmekle ulema nezdindeki bilgileri halkın hizmetine sunarak faydalı bir iş yapmış olacaklarını ve daha fazla övgüye lâyık olacaklarını sitemkâr bir üslupla ifade eder.⁴³

2.2. Hulâsatü'l-İhlâs'ın Muhtevası

Hulâsatü'l-İhlâs, İhlâs Sûresinin tercümesiyle başlamaktadır: "De ki: O Allah birdir. Samed ancak Allah'dır. Vâlid olmadığı gibi mevlûd de değildir. Ona kimse nazîr olamaz."⁴⁴ Nâci, bu tercümeden sonra kısaca sürenin fazileti hakkında bilgiler verir. Buna göre, İhlâs Sûresi, İslâm dininin temelini oluşturan tevhîd akidesine müteallıktır. Kur'ân-ı Kerîm'in üçte birine denk olduğu Hz. Peygamber tarafından dile getirilmiştir. Bütün ilimlerin esas gayesinin "marifetullah" olduğunda sebat eden tevhid erbabının vird-i zebânı olmuştur. Bu açıklamaların akabinde Nâci, *Hulâsatü'l-İhlâs*'ın niçin kaleme alındığını izah eder ve tefsiri tercümeyle koyulur.

Arapça metnin başında yer alan İhlâs Sûresinin fazileti kısmı,⁴⁵ yukarıda özet olarak izah edildiği için burada tekrar tercümesine yer verilmemiş; doğrudan nüzul sebebine geçilmiştir. Sürenin sebab-i nüzulüne dair İbn Dahhâk ve İbn Abbas'ın rivayetlerine yer verilmiştir. İbn Dahhâk'ın rivayetine göre Kureyş müşrikleri, Hz. Peygambere Âmir b. Tufeyl'i göndererek ona mal-mülk, istediği kadınla evlenme, hasta ise tedavi ettirme vaatlerinde bulunmuşlar; bunun üzerine Hz. Peygamber, söz konusu teklifleri geri çevirerek onları putlara tapmaktan vazgeçmeye ve Allah'a ibadet etmeye davet etmiştir. Âmir Hz. Peygambere tekrar gönderilmiş ve "Mabudunuz altından mı gümüşten mi anlayalım." diye sorunca, Hz. Peygamber, suâle cevap olmak üzere İhlâs Sûresini okumuştur. İbn Abbas'ın rivayetinde aralarında Kab bin Eşref'in de olduğu Yahudilerin ileri gelenleri Peygamberimize gelerek "Sizin sözünüze göre bütün halkı Allah yaratmış. Ya Allah'ı kim yaratmış?" diye alaylı bir soru yöneltmeleri üzerine, Hz. Peygamberde kızgınlık alametleri belirmiş ve ardından İhlâs Sûresi nazil olmuştur. Yine İbn Abbas'ın rivayetine göre, bazı Hristiyanlar Peygamberimizin huzuruna gelerek "Mabudunuzu bize tarif ediniz. Yakuttan mı yoksa zebcedden midir?" diye sormuşlar. Hz. Peygamber "Mabudum hiçbir şeyden değildir, her şey O'nun mahlûkudur." şeklinde cevap vermiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamberi teyid mahiyetinde İhlâs Sûresi inmiştir. Özetle sunduğumuz bu rivayetleri aktardıktan sonra

43 Nâci, *İ'câz-ı Kur'ân*, s. 3.

44 Nâci, *Hulâsatü'l-İhlâs*, s. 6.

45 Fahreddin Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 2. bs., Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004, c. 32, s. 160.

Nâci şu değerlendirmeyi yapmaktadır: Sürenin nüzulüne sebep, birinci görüşe göre müşriklerin, ikinci görüşe göre Yahudilerin, üçüncü görüşe göre de Hristiyanların sorularıdır. Tefsirlerde müşriklerin öne çıkarılması, inkâr bakımından Yahudi ve Hristiyanlardan daha ileride olmalarıdır.⁴⁶

Râzî, tefsirinde Süreye ait yirmi kadar isim zikretmiştir. Ancak mütercim sadece Râzî'nin üçüncü isim olarak zikrettiği "Sûre-i Tevhîd" üzerinde durmuştur. İhlâs Sûresinin birinci ayetinin tefsirinde yer alan "marifetullah" bahsini, ayetin başındaki "kul" (de ki) emri ile ilgili bazı malumatı, söz konusu ayetin irabını ihtiva eden kısmı, "ehad" ve "vâhid" kelimelerine dair izahatı ve kıraat imamlarının ihtilaflarının anlatıldığı bölümü atlayarak doğrudan ayetin işaret ettiği üç mertebeye ilgili kısma geçmiştir. Bu üç mertebenin birincisi mukarrebler, ikincisi ashab-ı yemîn, üçüncüsü ashâb-ı şimâl'dir. Özetle ifade etmek gerekirse mukarrebler için sadece "hüve" lafzı kifâyet etmekte; ashâb-ı şimâl için "Allah" lafzına da ihtiyaç duyulmaktadır. Dalalet ehli olan ashâb-ı şimâl, birden fazla ilahın olmasını caiz gördüklerinden onların bu batıl fikirlerini iptal için bir de "ehad" kelimesi getirilmektedir.

Nâci, tefsirdeki sıraya uyarak "Samed" isminin izahına geçmiştir. Samed ismini, izâfî sıfatlara ait kabul eden sekiz, selbî sıfatlara ait kabul eden on sekiz olmak üzere yirmi altı görüşü eserine almıştır. Râzî bu görüş sahiplerinin bir kısmının ismini zikretmiş⁴⁷, ismi belli olmayanları boş bırakmıştır. Nâci ise ismi zikredilmeyen görüş sahipleri için "lâ edrî"⁴⁸ ifadesini kullanmıştır. Nâci yirmi altı görüşü zikrettikten sonra "Cümlelerin maksûdu bir ammâ rivâyet muhtelif"⁴⁹ diyerek aslında bütün görüşlerin aynı kapiya çıktığını vurgulamaktadır. Râzî, tefsirinde "Samed" ve "Ehad" kelimelerinin anlamlarını vererek "ehad" kelimesinin nekre, "Samed" lafzının ise marife oluşunun sebebini izah etmiştir.⁵⁰ Nâci ise tercümesinde tefsirin orijinalinde yer alan gramer izahlarına girmemiş; "Samed" lafzı ile "ehad" lafzı arasındaki fark ve benzerliklere dikkat çekilen kısmı genişçe açıklama yoluna gitmiştir. Nâci burada iki lafzın da aynı anlamı ihtiva etmesinden dolayı neden tekrar edildiğine dair akla gelebilecek bir soruyu izaha gayret etmiştir. Nâci'nin bu konudaki izahı -kısmen sadeleştirilerek- şöyledir:

46 Nâci, *Hülâsatü'l-İhlâs*, s. 12.

47 Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 32, s. 167.

48 **Lâ edrî:** "Biliyorum" anlamına gelen "edrî kelimesinin başına, olumsuzluk anlamı veren "lâ" edatı getirilmek suretiyle oluşturulmuş bir ifadedir. Türkçede, kimin tarafından söylendiği bilinmeyen şiirlere imza yerine konan "şairi meçhul" anlamında klişeleşmiş söz anlamı kazanmıştır. bk. İlhan Ayverdi, İstanbul, *Asırlar Boyu Tarihî Seyri İçinde Misallî Büyük Türkçe Sözlük* (Kubbealtı Lugatı), Kubbealtı Neşriyat, 2005.

49 Muhibbî [Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566)]'ye ait olan beytin tamamı şöyledir:

Kadd-i yâre kimisi ar'ar dedi kimi elif

Cümlelerin maksûdu bir ammâ rivâyet muhtelif

(Yârin boyu bosunu, kimileri dağda yetişen serviye, kimileri de elif harfine benzetmiştir. Herkesin amacı birdir; ancak rivayet çeşitlidir.)

50 Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 32, s. 167.

Aslında bu cümlelerin her ikisi birden fazla ilah olamayacağına delalet ediyorsa da delalet cihetleri bir olmadığından tekrar şüpheye düşmeye gerek yoktur. "Allahu Ehad", ilahın -zatında hiçbir şekilde terkib ve te'lif bulunmamak cihetiyle- bir olduğuna delâlet ettiği hâlde "Allahu's-Samed", ilâhın -ortağı, benzeri, zıddı bulunmamak cihetiyle- bir olduğuna delalet etmektedir. İtiraz tekrar olunarak ortağı, benzeri, zıddı bulunmamak cihetiyle tek olan bir mevcudun zatında hiçbir şekilde terkib ve te'lif bulunmamak bakımından dahi tek olması veya bilakis zatında hiçbir surette terkib ve te'lif bulunmamak cihetiyle tek olan bir mevcûdun ortağı, benzeri, zıddı bulunmamak bakımından dahi tek olması lâzım gelir. Bu hâlde yine iki cümleden biri mükerrer kabul edileceği söylenirse buna da şu şekilde cevap verilir:

Kimi birden eder menâzili tay

Kimi bin sözden anlamaz bir şey

[Kimisi birden menzilleri aşır giderken (bir defa söylemekle maksadı hem men anlarken) kimisi de bin defa söylene bir şey anlamaz.] mefhumu üzere halkın anlayışının çeşit çeşit olması yüzünden "Allahu Ehad" cümlesinin zatında hiçbir şekilde terkib ve te'lif bulunmaması sebebiyle ilâhın birliğine olan delâleti; ortağı, benzeri, zıddı bulunmamak cihetiyle aynı şekilde ilâhın birliğine delâlet etmekte olan "Allahu's-Samed" sözüyle kuvvetlendirilmiş ve vuzuha kavuşturulmuş olması gerekir. Eğer iki cümleden birinin mükerrer sayılması lâzım gelse alt taraftaki "lem yelid ve lem yüled ve lem yekün lehü küfuven ehad" cümlelerinin bütün bütün lüzûmu olmadığına dahi hükmedilmek lâzım gelir. Zaten - yukarıda arz olduğu üzere -irfan sahipleri için bir -hüve- kâfidir. Gerisi Allah'ın birliğini akıl sahiplerine, kabiliyetlerinin derecelerine göre anlatmaktan ibarettir. Sûre-i celilenin lafzındaki uyum, itiraz sahiplerinin takdir edemeyecekleri kadar yücedir.⁵¹

Üçüncü ayetin tefsiri, soru cevap şeklindedir. Nâci de tercümesinde aynı yolu takip etmiştir. Ancak bazı soru ve cevaplarda mutadî üzere kısaltmalar yapmıştır. Mesela dördüncü sorunun hem sorusunda hem de cevabında bunu görmek mümkündür. Bu ayetin tefsirinde Nâci'nin tercümesine göre şu sorulara cevap aranmıştır:

1. Sûrede " lem yelid" ifadesi niçin "ve lem yüled"den önce getirilmiştir? İnsanın doğmadan anne-baba olamayacağına, yani doğmuş olmasının doğurgan olmasından önceliğine bakılırsa önce "lem yüled" sonra "ve lem yelid" denilmesi gerekirdi.
2. Bu makamda "lem yelid" sigası yerine niçin "len yelid" tabiri kullanılmamıştır? Hâlbuki "Allah ilelebet vâlid olmayacaktır." mealinde olan "len yelid" tekid sigasının "Allah vâlid olmamıştır." mefhumunda bulunan "lem yelid" tabirinden daha kuvvetli olduğu inkâr edilemez. Bir hususun red ve iptalinde, daha kuvvetli olan sözün tercih edileceği, güzel konuşmasını bilen herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir.

51 Nâci, *Hülâsatü'l-İhlâs*, s. 24-26.

3. İsrâ Sûresinde “ve-lem yettehız veleden”⁵² buyrulduğu halde burada “lem yelid” denilmesinin sebebi nedir?
4. Cenab-ı Hakk’ın vâlid ve mevlûd olmadığını nereden bilelim?
5. “Lem yelid ve lem yüled” kavlinde Cenâb-ı Hak’tan vâlidîyet ve mevlûdiyetinin nefyinden başka bir fayda var mıdır?⁵³

Nâci, son ayetin tefsirinde gramere dair izahları atlayarak, kıraat farkıyla birlikte müfessirlerin görüşlerini aktarmıştır. Ancak Râzî’nin zikrettiği müfessir isimlerine yer vermemiştir.

Râzî, tefsirinde, ayetleri bir bir tefsir ettikten sonra bu Sûrenin dört ayet olduğunu ve dört hikmeti barındırdığını ifade ederek bu hikmetleri açıklamıştır. Nâci bunları dört fayda şeklinde tercüme etmiştir.

Bu dört faydayı, Nâci’den özetleyerek nakletmiş olalım.

Birinci fayda: İlk âyet, Cenab-ı Hakk’ın birliğine; ikinci âyet kemâl, kerem ve rahmetine; üçüncü âyet her türlü tegayyürden münezzeh olduğuna; dördüncü âyet zâtına lâıyk olmayan bütün sıfatlardan berî olduğuna delalet eder.

İkinci fayda: İlk âyet her türlü kesreti; ikinci âyet noksan ve mağlubiyeti; üçüncü âyet illiyet ve malûliyeti; dördüncü âyet benzerlik ve ortaklığı nefy etmektedir.

Üçüncü fayda: İlk âyet nûr ve zulmeti ilâh kabul eden Mecusîliği, teslîsi kabul eden Hristiyanlığı, gezegenlerin ve yıldızları ulûhiyetini benimseyen Sâbiileri bâtil saymaktadır. İkinci âyet Hudâ’dan başka yaratıcı olduğuna inananların sözlerini red; üçüncü âyet Üzeyir (a.s.)’e Allah’ın oğlu diyen Yahudi ve Hristiyanları ve meleklerle Allah’ın kızları diyen müşrikleri cerh etmektedir. Dördüncü âyet ise putların Allah’ın eşi ve benzeri olduğu zannında bulunan müşriklerin sözlerini çürütmektedir.

Dördüncü fayda: İhlâs Sûresi Cenâb-ı Allah hakkında ve Kevser Sûresi Hz. Peygamber hakkında olduğu için nüzul bakımından birbirine benzer. İnkârcılar Hz. Peygamberi “ebter”, yani soyu kesik olarak itham ederlerken Allah (c.c.)’a da çocuk isnat ederek iftirada bulunmuşlardır. Yüce Allah, İhlâs Sûresine “kul” (de ki) diye başlayarak, Peygamberimizden kendisini inkârcıların isnatlarına karşı savunmasını istemiştir. Buna mukabil Kevser Sûresinde Hz. Peygambere isnad edilen ayıba karşı onu müdafaa etmiştir.

Nâci, eserini şu beyit ile sonlandırmıştır:

*Gerçi bin dürlü ibârât ile tefsîr edilir
Sözünün sırrını hakkıyla bir Allah bilir.*⁵⁴

52 İsrâ Sûresi 17/111 (و لم يتخذ ولدا) “ve çocuk edinmedi...”

53 Nâci, *Hülâsatü'l-İhlâs*, s. 26-30.

54 Nâci, *Hülâsatü'l-İhlâs*, s. 33-36.

2.3. Hülâsatü'l-İhlâs'ın Dil ve Üslûbu

Nâci'nin iyi bir nâsir olduğuna kuşku yoktur. Meydana getirdiği mensur eserlerinde meramını açık ve net bir şekilde ifade etmektedir. Bu eserinde de dönemin edebî anlayışına uygun bir dil kullanmıştır. Nâci, söz konusu tercümeyle halkın anlaması için yazmış olmakla birlikte bir "halk dili" değil, okumuş yazmış kimselere hitap eden bir dil tercih etmiştir. Arapça ve Farsça sözcükler ile tamlamaların sıklığı bunu göstermektedir. Örnek vermek gerekirse, "me'ânî-cûyân-ı Kur'ân", "fıkr-i ulvî-i tevhîd", "nezd-i sâmi-i risâlet-penâhî", "lisân-ı mu'ciz-beyân-ı Resûl" vb. tamlamaları anlayabilmek için en azından o günün gazete ve mecmûalarını takip edebilen bir okuyucu olmak gerektiği açıktır. Tercüme, nesre nazaran yazarın alanını daraltan bir hüviyete sahiptir. Mütercim her iki dili iyice bilmesi yanında güzel ifade yeteneğine sahip olması gerekir. Ayrıca hiçbir tercümenin aslın yerine geçemeyeceğinden hareketle mütercim, bir tercüme yöntemi benimsemelidir. Nâci, tercümeyle "aynen", "meâlen" ve "tevsian" [genişleterek] olmak üzere üç kısma ayırmaktadır. Ona göre, dillerin ifade farklılıkları sebebiyle "aynen" tercüme her yerde kullanılmayabilir. Bir dilde bulunan bazı ifadelerin başka bir dile aynen tercüme edilmesi durumunda hiçbir şey anlaşılabilir. Bundan dolayı tercümelerin genellikle "mealen" olması gerekir. "Mealen" tercüme arasına asıl maksadı ihlal etmeden izah ve tezyin kabilinden bazı kelimeler ilave edilecek olursa "tevsian" [genişletilmiş] tercüme yapılmış olur. Bir eserin bu yöntemlerden hangisi kullanılarak tercüme edileceği mütercim edebî zevkine bırakılmalıdır.⁵⁵ Nâci'nin tercüme üzerine inceleme yapan Fevziye Abdullah Tansel de onun tercümelerinin genellikle mealen veya genişletme suretiyle olduğuna dikkat çekmiş; gençlerin lisan öğrenmelerini teşvik için yaptığı tercümelerin ise aynen olup, asıllarıyla birlikte neşredildiğini belirtmiştir.⁵⁶

İncelediğimiz eserde Nâci'nin bazen meâlen bazen de tevsian tercüme metodunu uyguladığı görülmektedir. *Hülâsatü'l-İhlâs*, aynen çeviri değildir; adı üzerinde hülâsâ edilmek suretiyle serbest bir çeviridir. Nâci bazen ilave izahlar getirirken bazen de asıl metinden ihtisâr etmektedir. Mesela üçüncü ayetin tefsirinde yer alan suâl ve cevapları tercüme ederken Râzî'nin kısa tuttuğu ikinci suâle⁵⁷ şu ilâveyi yapmıştır: "...Hâlbuki 'Allah ile'l-ebed vâlid olmayacaktır' me'âlinde olan 'len-yelid' sıyga-i te'kidinin 'Allah vâlid olmamıştır.' mefhûmunda bulunan 'lem-yelid' ta'bîrinden akvâ olduğu müsellemdir. Makâm-ı redd ü ibtâlde kelâm-ı akvânın tercihi lâzım geleceği her sühan-dân nezdinde söz götürmeyecek mesâ'ildendir."⁵⁸

55 Muallim Nâci, *Şöyle Böyle*, İstanbul, A. K. Tozlıyan Matbaası, 1302, s. 98.

56 Fevziye Abdullah Tansel, "Muallim Nâci ve Tercüme", *Tercüme Dergisi*, c. 4, Sayı: 22, 1943, s. 244-245.

57 Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 32, s. 168.

58 Nâci, *Hülâsatü'l-İhlâs*, s. 28.

İkinci suâlin cevabının öncesinde ise “Cevâba etme tasaddî suâli anlamadan”⁵⁹ hükmü üzere her cevâb onu icap eden söze göre verilmek lazım gelir.” diyerek söze güzellik ve akıcılık kazandırmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki Nâci, salt tercümeyle kendini sınırlamamakta, yeri geldiğinde çevirinin bazı kısımlarına kendi tabiriyle “makâsıd-ı asliyi ihlâl değil, izah ve tezyin eyleyecek” beyitler eklemektedir. Meselâ, “Samed” lafzıyla ilgili müfessirlerin görüşlerini bir bir zikrettikten sonra “Bize kalırsa bu akvâle bakıp deriz ki: ‘Cümlelerin maksûdu bir ammâ rivâyet muhtelif” ifadeleriyle maksadın bir olduğunu veciz bir biçimde dile getirmiştir. Tercüme arasına sıkıştırılmış olan bu beyitler, Nâci’nin şair tabiatının tercüme eserlerine yansımaları olarak da değerlendirilebilir.

Yine ikinci suâlin cevabına, “Allah hiçbir zaman çocuk sahibi olmadı.” anlamına gelen “lem-yelid” ifadesinin, Yahudi ve Hristiyanların “Allah çocuk sahibi oldu”⁶⁰ iftiralara karşı manen mazi siygasıyla söylenmesine ilişkin şu açıklamayı ilave etmektedir:

“... ‘Lem-yelid’ cevâbının makâma ne kadar muvâfık düşdüğünü anlamak için bunun zikrolunan ‘velede’llahu’ [Allah çocuk sahibi oldu.] kavlini tekzîben irâd olduğunu bilmek kifâyet eder. Erbâb-ı zevk-i selim teslim ederler ki meselâ ‘zehebe’[gitti] diyen bir adamın sözünü tekzîb için ‘lem-yezheb’ [gitmedi] demekden uygun bir ta’bir bulunamaz. Binâ’en-aleyh ‘velede’llahu’u tekzîb için ‘lem-yelid’den a’lâ bir cevâb olamaz.”⁶¹

Özetlemek suretiyle yaptığı çeviriye de şu örnek verilebilir: Râzî, İhlâs Sûresinin son ayetini tefsir ederken iki soru ve iki cevaba yer vermektedir. İkinci cevapta da üç husus zikredilmiştir. Nâci, suâlleri görmezden gelerek, ikinci cevapta yer alan üç hususu, birinci sorunun cevabıyla da harmanlayarak “... üç kavil vardır ki...”⁶² diye ihtisar etmektedir. Bütün bu ilave ve kısaltmalardan Nâci’nin tercihini “meâlen” ve “tevsîan” diye isimlendirdiği tercüme metodundan yana kullandığı görülmektedir.

Muallim Nâci’nin tefsirine koyduğu ismin onun edebî zevkini göstermesi bakımından üzerinde durulması gerekir. “Hulâsa” ve “ihlâs” kelimelerinin her ikisi de (hı-lam-sad) kök harflerinden türemiştir. Belâgatte bir kökten türemiş kelimeler aynı kelime grubunda bulunursa “iştikak” sanatı meydana gelir.⁶³ Başlık olarak seçilen “Hülâsatü’l-İhlâs” ifadesi iştikak sanatının güzel bir örneğidir. Nâci’nin kitabın kapak sayfasında yer alan ve mezar taşına da hakkedilmiş olan “*Hak-perestim arz-ı ihlâs ettiğim dergâh bir / Bir nefes tevâhidten ayrılmadım Allah bir*” mısraları onun eseriyle şahsiyeti arasında-

59 Nâci, *Hülâsatü’l-İhlâs*, s.28; Muallim Nâci’ye ait olan beytin tamamı şöyledir:

Atılma dur suhan-ı ehl-i hâli anlamadan
Cevâba etme tasaddî suâli anlamadan

60 Saffât 37/151-152.

61 Nâci, *Hülâsatü’l-İhlâs*, s. 28-29.

62 Nâci, *Hülâsatü’l-İhlâs*, s. 32-33.

63 **İştikak:** Asli bir madde ile ondan türeyen bir veya daha fazla kelimeyi veya bir asli bir maddeden türeyen iki kelimeyi aynı ibarede toplamaktır. Bk. Nâci, *İstilhât-ı Edebiyye*, s. 251.

ki tenasübü göstermesi bakımından zikredilmeye değerdir. Nâci, *Istilahât-ı Edebiyye*'de bu beytin ikinci mısramı belâgat açısından değerlendirdikten sonra şu açıklamayı yapmaktadır:

"Fakat itiraf edelim ki biz o beyti (Hülâsatü'l-İhlâs) namındaki risaleciğin zahrına yazdığımız vakit tevhidden ayrılmadığımızı inkâr etmiş bir şahsın velev hayâlen olsun karşısında bulunmuyor idik. Hakikatde o beyit muhâtabı olmayan vicdâniyâtdandır. Onu İhlâs-ı şerif tefsîrine müteallık sekiz on sahîfe yazı yazmaktan ibâret olan hâl söyletmiş idi."⁶⁴

2.4. Hülâsatü'l-İhlâs'ın Günümüz Harflerine Çevrilirken Riayet Edilen Hususlar:

1. Transkripsiyon alfabesi kullanılmamıştır. Ancak karışıklığı önlemek için kelime ortasındaki "ayın"lar (') işaretiyle, "hemze"ler (') işaretiyle gösterilmiştir.
2. Uzun ünlüler için harfin üzerine (^) işareti konulmuştur. Yanlış telaffuzu engellemek için sadece kaf (ğ) harfinden sonra gelen ünlüler, (ā, ī, ū) şeklinde üzeri çizgili olarak gösterilmiştir.
3. "Allah" lafzı, müstakil olarak yazıldığında ikinci hecedeki "a" için uzatma işareti kullanılmamıştır. Aynı şekilde Türkçede yaygın olarak kullanılan Farsça asıllı "hiç" kelimesinde de "i"nin üzerine uzatma işareti konulmamıştır.
4. "Yigirmi", "hıdmet", "anı" gibi bazı kelimeler, bugünkü telaffuzlarıyla (yirmi, hizmet, onu vb.) yazılmıştır.
5. Kelimelerin başına getirilen edatlar ve birleşik kelimeler, araya kısa çizgi konularak; kelimelerin sonuna getirilen Farsça ekler ise bitişik olarak yazılmıştır.
6. Çevriyazıda "köşeli ayraç" içerisindeki açıklamalar tarafımıza aittir. Metnin aslındaki sayfa numaraları da köşeli ayraç içerisinde gösterilmiştir. Mütercimim metinde kullandığı köşeli ayraçlar ise karışıklığa meydan vermemek için "yay ayraç"a dönüştürülmüştür.
7. Ayet numaraları dipnotta gösterilmiştir. Yazara ait dipnotlarda rakam yerine (*) şekli kullanılmıştır.

Sonuç

Çocukluğunu, orta halli insanların yaşadığı Fatih Saraçhane mevkiinde geçiren Muallim Nâci, eğitim bakımından çağdaşı olan şair ve yazarlar kadar talihli olmamıştır. Babasının vefatı ve zorunlu yer değiştirme sebebiyle kesintiye uğrayan eğitimini yoğun bir çalışmayla telafi etmiştir. Yaşadığı olumsuzluklar hayatının her aşamasında karşısına çıksa da şahsi meziyet ve kabiliyetleri ile bunların üstesinden gelebilmiştir.

64 Nâci, *Istilahât-ı Edebiyye*, s. 136.

Şöhreti gazetecilik, şairlik ve girdiği polemiklerden kaynaklanmakla birlikte dinî konulardaki telif ve tercümeleleri de yekûn teşkil etmektedir. Nâci'nin tefsire dair tercümeleleri, onun edipliğinin yanı sıra İslamî ilimlere vâkîf bir kişi olduğunu göstermektedir. Bu kabil çevirileri halka faydalı olmak ve işin erbabı olan ulemayı harekete geçirmek maksadıyla yapmış olup bunda başarılı da olmuştur. Tefsire dair tercümelelerde, İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük müfessirlerden biri olan Fahreddin Râzî'nin tesiri altında kalmıştır. Bu, hayranlık derecesinde bir tesirdir. *Mefâtihu'l-gayb*'deki mana inceliklerini Osmanlı lisanına aktarmayı bir görev kabul etmiştir. Diğer eserlerinde de ona atıfta bulunmaktadır.

Bir dil ustası olan Nâci, İhlâs Sûresi tefsirini bazı tasarruflarla tercüme ederek döneminin okuyucularına el kitabı mahiyetinde bir eser kazandırmıştır. Okuyanı yormayan, akıcı bir üslupla kaleme alınan eser, "Türkçe dinî terminoloji" bakımından da faydalanılması gereken bir eserdir. Her bir eser, müellifin şahsiyetinden izler taşır. Söz konusu eser de Nâci'nin mümin ve muvahhid kişiliğinin bir tezahürüdür. *Hülâsatü'l-İhlâs*'ın tesiriyle arıza kabîlinden yazdığı ve makalemizin başında epigraflık olarak kullandığımız beyit de hem kitabının hem de kabrinin başında onun iman ve ihlâsına şehâdet etmektedir.

Bismi'llâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm

HÛLÂSATÛ'L-İHLÂS

[7] "De ki: O Allah birdir. Samed ancak Allah'dır. Vâlid olmadığı gibi mev-lûd de değildir. Ana kimse nazîr olamaz."

İbâresiyle terceme edilebilmekde ve ekseriyâ -hâiz olduğu yirmi kadar es-mâ-i şerîfenin eşeri bulunan- "Sûre-i İhlâs" nâmıyla yâd edilmekde olan:

﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (1) اللَّهُ الصَّمَدُ (2) لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ (3) وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ (4)﴾ Sûre-i celîlesi esâs-ı dîn-i İslâm'a, ya'nî tevhîd-i Rabb-i enâma müte'allık olmağla bir hadîs-i münif mücebince Kur'ân-ı Kerîm'in üçde birine mu'âdil addolunmuş ve kâffe-i ulûmun illet-i gâ'ıyyesi tahsîl-i ma'rifetu'llâh olduğu re'yinde sebât eden erbâb-ı tevhîdin yegâne vird-i zebânı bulunmuştur.

Binâ'en-aleyh sûre-i mezkûrenin tefsîrine dâir kütüb-i ulemâ-yı ümmetde havâs tarafından görölüp avâm nazarından müstetir kalmakda olan izâhât-ı müdekkikânenen ba'zılarının olsun erbâb-ı mütâla'amıza arzı -i'tikâd-ı acizâ-nemize göre- [8] umûr-ı mühimmeden olmasıyla me'ânî-cûyân-ı Kur'ân'a "İcâz-ı Kur'ân" ve "Mu'ammâ-yı İlâhî" kabîlinden bir hizmet olmak üzere şu sahîfelerin tesvîdi bir muvahhidin hâme-i himmetine terettüb eden vezâif sırasında tutulmuştur.

İşte o kalem maksûda şürû' ediyor:

Sûre-i İhlâs'ın sebeb-i nüzûlünde ber-minvâl-i âti üç vecih menkûdür:

Vech-i evvel:

İmâm-ı Dahhâk'ın rivâyetine nazaran müşrikîn-i Kureyş ba'zı ifâdâtın teb-lîği zımnında (Âmir bin et-Tufeyl)'i nezd-i âli-i nebevîye göndermişler idi. Âmir gidip Hazret-i Resûl ile telâkî edince efendimize şu yolda hitâb eyledi:

"Beynimize tefrika düşürdünüz. Âbâ vü ecdâdınızın müttehazı olan dîn-i kadîme muhâlefet etdiniz. Ma'bûdlarımızı tezyîf ediyorsunuz. Bu teşebbüsât-dan maksadınız nedir? Fakîr iseniz sizi iğnâ edebiliriz. Muhadderât-ı kabîleden birine 'âşık oldunuzsa onu size tezvîc edelim. Yok, mecnûn iseniz bâri müdâvâtınıza i'tinâ olunsun!"

[9] Cenâb-ı Nebî cevâben buyurdu ki:

"Kimseye ihtiyâcım yok. Hiçbir muhaddereye âşık da olmadım. Mecnûn dahi değilim. Resûlullâhım! Sizi ibâdet-i esnâmdan ibâdet-i Rabb-i enâma da'vet ediyorum."

Bunun üzerine Âmir nezd-i müşrikîne avdetle lisân-ı peygamberîden işit-diği sözleri nakl etdi. Ba'zı istizâhâtda daha bulunmak üzere kendisini yine gönderdiler.

Âmir ikinci mülâkâtda Hazret-i Resûl'e: "Bize ma'bûdunuz olan şey'in cinsini beyân ediniz. Altundan mıdır, gümüşden midir, anlayalım." dedikde efendimiz neşr etmek istedikleri fikr-i ulvî-i tevhîde nisbetle ağreb görünen bu istizâha, o sâ'atde nâzil olan Sûre-i İhlâs'ı tilâvet buyurmak sûretiyle cevâb vermişdir.

Âmir'in suver-i esnâm ile memlû olan zihn-i süflisi bu fikr-i ulvî-i tevhîdi kabûle müsta'id bulunmadığından nüzûl eden cevâb-ı Samedânî ile kanâ'at hâsıl edemeyip yine "bizim üç yüz altmış ma'budumuz olduğu hâlde havâ-yicimizi tamâmıyla tesviye edemiyorlar. Yalnız bir ma'bûd ne iş görebilecek? Bu kadar halkın tesviye-i ihtiyâcâtına ma'bûd-ı vâhidin kifâyet [10] etmesi kâbil midir?" yollu bir ta'rîz-i istizâhkârânede bulunmağla "ve's-Sâffât" Sûresinin ⁶⁵ ﴿إِنَّ إِلَهَكُمْ لَوَاحِدٌ﴾ te'kidine kadar olan kısmı nâzil olmuşdur.

Âmir bu cevâbları üç yüz altmış ma'bûdlu küberâ-yı kabîleye îsâl edince bunlar "Muhammed'in ma'bûd-ı yegânesi ne gibi işler görüyormuş? Bir de bu cihetini sor!" ta'lîmâtıyla kendisini yine i'ade eylemeleriyle Âmir bu def'a da huzûr-ı nebevîde: "ma'bûdunuz nasıl ef'âl ile iştigâl eder?" su'âlîni der-miyân eyledikde buna cevâb olarak dahi ⁶⁶ ﴿إِنَّ رَبَّكُمْ [اللَّهُ] الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ﴾ âyet-i kerîmesi nüzûl etmiştir.

Vech-i sâni:

Hazret-i İbn Abbâs'dan mervî olduğu vechile ba'zı ser-âmedân-ı Yehûd "Ka'b bin el-Eşref" dahi yanlarında bulunduğu hâlde nezd-i sâmi-i risâlet-penâhiye gelerek: "Sizin kavlinize göre bütün halkı Allah yaratmış. Ya Allah'ı kim yaratmış?" gibi istihzâ-âmîz bir su'âl-i câhilânenin îrâdına cür'et etmeleriyle vech-i cenâb-ı nebîde âsâr-ı gazab hüveydâ olduğunu [11] müte'akib Sûre-i İhlâs nüzûl etmiş ve taraf-ı 'âlî-i nebevîden Yahûdîlere cevâben tilâvet buyrulmuşdur.

Bunun üzerine münkirin "Rabbinizi bize tavsîf ediniz. Dest ü bâzûsu, pây ü zânûsu nasıldır?" tarzında bir teklîf-i echelânede daha bulduklarından efendimiz evvelkinden ziyâde gazabnâk olmasıyla Cibrîl-i Emîn ﴿وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ﴾⁶⁷ âyetini getirerek ıztırâb-ı kalb-i hümâyûnu teskîn eylemişdir.

Vech-i sâlis:

Yine İbn Abbâs'dan rivâyet olunduğu üzere tâife-i Nasârâ'dan ba'zıları huzûr-ı se'âdete vürûd ile: "Ma'bûdunuzu bize ta'rîf ediniz. Yâkütan mı, yoksa zebercedden midir?" dediklerinde cenâb-ı tevhîd-âmûz-ı cihân: "Ma'bûdum hiçbir şeyden değildir. Zirâ her şey anın mahlûkudur." cevâbını der-miyân buyurmağla te'yîd-i kavli-i peygamberî zımında ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (1)﴾ inzâl olunmuşdur.

65 "Sizin ilahınız gerçekten bir ilahdır." Saffât 37/4.

66 "Şüphesiz sizin Rabbiniz gökleri ve yeri yaratandır...". Arâf 7/54; Yûnus 10/3.

67 "Allah'ın kadri ne gereği gibi bilemediler..." En'âm 6/91.

Lisân-ı mu'ciz-beyân-ı resûlden bunu işiden erbâb-ı istizâh "o vâhid ise siz de vâhidsiniz. Vâhidiyyet her şahısta [12] tasavvur olunabilir." demeleriyle Hazret-i Nebî ﷺ⁶⁸ buyurmuştur.

Bunlar daha ziyâde izâh talebinde buldukları cihetle efendimiz ﷺ dedikde bu def'a dahi *Samed* ne demek olduğunu sorduklarından ﴿(2) الصَّمَدُ﴾ (الَّذِي يَصْمَدُ إِلَيْهِ الْخَلْقُ فِي الْحَوَائِجِ) ya'nî "kâffe-i havâyicin tesviyesi hususunda halkın yegâne mürâca'atgâhı olandır." cevâbını i'tâ buyurmuş ise de bununla da iktifâ etmek istemediklerine mebnî "Cenâb-ı Hakk ne Meryem gibi oğul tevîd etmiş, ne de İ'sâ gibi anadan tevellüd eylemiştir. Mahlûkâtı içinde hiçbir şey ana nazîr olamaz." demek olarak ﴿(4) لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ (3) وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفْوًا أَحَدٌ﴾ cümleleri dahi nâzil olmuştur.

Vücûh-ı selâse-i mezkûrenin mütâla'asından anlaşılacağı üzere Sûre-i İhlâs'ın nüzûlüne sebep, vech-i evvele göre su'âl-i müşrikîn, vech-i sâniye göre su'âl-i Yehûd, vech-i sâlise göre su'âl-i Nasârâ olmuş demek oluyor.

Tefâsîrde müşrikîn ta'bîrinin vech-i mezkûr üzere Yehûd ile Nasârâ mukâbilinde olarak îrâd edilmesi müşrikînden [13] maksad Yehûd ile Nasârâdan mâ-adâ erbâb-ı inkâr olduğunu gösterir.

Her hâlde sûre-i şerîfenin nüzûlü ashâb-ı teksîre karşı isbât-ı tevîd hikmetine mebnî olduğu der-kârdır.

Müsbit-i vahdâniyyet-i Hak olduğu içündür ki sûre-i mezkûrenin esmâsından biri de "Sûre-i Tevhîd"dir.

Sûre-i Tevhîd'in tefsîrine müte'allik ba'zı izâhât ber-vech-i âtî arz olunur:

Üç kelimedenden ibâret olan ﴿هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (1)﴾ cümlesinin her bir lafzı erbâb-ı fikrin taleb-i Hak husûsunda hâiz olabilecekleri makâmâtdan üç makâmın birine işâretidir ki bu merâtib-i selâseden birincisi mukarrebîne, ikincisi ashâb-ı yemîne üçüncüsü ise ashâb-ı şimâle teveccüh eder.

Birinci makâmın -ki ma'rife'llâh talebinde bulunanların iktisâb edebilecekleri makâmâtın bâlâ-teridir- ashâbı olan mukarrebîn haysiyyet-i zâtîyyesi i'tibârıyla hakâyık-ı eşyâya nazar etdiklerinde Cenâb-ı Hak'dan gayrı mevcûd göremezler; zîrâ Hak li-zâtihî vâcibü'l-vücûddur. Mâ-siva'llâh ise li-zâtihî mümkünü'l-vücûddur. [14] Li-zâtihî mümkünü'l-vücûd olan bir şey'e haysiyyet-i zâtîyyesi nokta-i nazarından bakıldığı vakit ma'dûm olduğu görülür. İşte bu vechile Hakk'a yakîn olan mukarrebîn Hak'dan başka bir şeyde mevcûdiyyet müşâhede edemezler.

Vâkı'â "hüve" bir işâret-i mutlaka ise de müşârun ileyh mu'ayyen olunca elbette o mutlak bu mu'ayyene munsarif olur. Binâ'en-aleyh "hüve" zamîri inde'l-mukarrebîn münhasıran Hakk'ı müşîr bulunur.

68 Metinde Hz. Peygamber'e atfedilmekle birlikte bu ibare Kur'an-ı Kerim'de geçmektedir: "Hiçbir şey O'nun benzeri değildir." Şûrâ, 42/11.

Mukarrebîn bu işâretde müşârun ileyhi mâ-'adâsından ayıracak bir mümeyyize ihtiyâc göremezler. Nasıl görsünler ki –yukarıda beyân olunduğu üzere- nazarlarında Hak'dan gayrı mevcûd yokdur? “Hüve”nin merci'ini ta'yîn için mümeyyize iftikâr, mevcûd bir değil, müte'addid olduğu zamân tahakkuk eder. Mevcûd birden ibâret olunca işâretin ancak ana râci' olması lâzım gelir. Bu hâlde mümeyyize ne lüzûm kalır?

Bundan dolayıdır ki mukarrebîn nezdinde ma'rifet-i kâmile husûlü için “hüve” lafzı kifâyet etmekde ve her mukarreb “hüve”den cemî'-i sıfât-ı kemâl ile muttasıf olan Allah'ı bilmektedir.

[15] İşte “hüve” merâtib-i selâseden mertebe-i ûlâ ashâbına bu sûretle kâfi görünmektedir.

İkinci makâmın erbâbı olan ashâb-ı yemîn, ya'nî suver-i fâniyeye mültefit bulunan mü'mininin Hak'ı mevcûd buldukları gibi halkı da mevcûd gördüklerinden kesret içinde kalırlar. Bunlar için –müşîr-i Hak olmak üzere- yalnız “hüve” kâfi görülmez. Hak'ı halkdan ayıracak bir mümeyyize ihtiyâc görünüyor. Binâ'en-aleyh sâde “hüve” ile iktifâ etmeyip buna bir de “Allah” ilâve eyleyerek “Hüva'llâh” demeleri iktizâ eder.

Böyle dedikleri hâlde halkı tasavvurla ber-â-ber her mümkinü'l-vücûdun min-küllü'l-vücûh muhtâc olduğu Vâcibü'l-Vücûdu ve anın bi'l-aks her şeyden müstağni bulunduğunu tefekkür ederek kesb-i irfân eylerler.

İşte “hüve”den sonra bir de “Allah” îrâd buyrulması bu ikinci mertebe ashâbının kabiliyyetine göredir.

Ehass-ı makâmât olan üçüncü mertebenin erbâbı –ki ashâb-ı şimâl, ya'nî ehl-i dalâldir- Vâcibü'l-Vücûdun birden ziyâde olmasını tecvîz eylediklerinden “hüva'llâh” a bir de “ehad” [16] zammıyla ﴿هُوَ اللهُ أَحَدٌ﴾ (1) buyrularak bunların fikr-i âlihe-cüyânesi redd ü ibtâl olunmuştur. (*)

Fikrimizi bir az daha ta'mîk etdiğimiz hâlde diyebiliriz ki: Sıfât-ı ilâhiyye izâfi veya selbî olmak üzere iki dürlüdü. Sıfât-ı izâfiyye “ Âlim, Kâdir, Mürîd, Hallâk” gibi izâfiyyâtdır. Sıfât-ı selbiyye dahi “cisim değildir, cevher değildir, araz değildir.” gibi selbiyyâtdır.

Mahlûkât evvelen sıfât-ı izâfiyyeye, sâniyen sıfât-ı selbiyyeye delâlet eder. İnsân kâ'inâta bakdığı zaman bunun Hâlik'inin Âlim, Kâdir, Mürîd olduğuna hükmedeceği gibi cisim, cevher ve araz olmadığına dahi hükmeyleyler.

Şu kadar var ki birinci hükmü hemân nazra-i ûlâda verdiği hâlde ikinci hükmü bir mikdâr te'emmülden sonra verir.

“Allah” lafzı mecâmi'-i sıfât-ı izâfiyyeye delâlet eylemekde olduğu gibi “ehad” kelimesi dahi mecâmi'-i sıfât-ı selbiyyeye [17] delâlet eylemektedir.

* Fahr-i Râzi “Mefâtihu'l-gayb”da esmâ-i muzmereden hâsıl olan esmâ-i ilâhiyyeden bahs ettiği sırada “hüve” ism-i celiline dâ'ir izâhât-ı nefise vermiştir.

Demek oluyor ki ﴿اللَّهُ أَحَدٌ﴾⁽¹⁾ kavli ukül-i beşeriyeye lâayk olan ma'rifetu'llâhı [tam olarak ifade]⁶⁹ ediyor.

Allah lafzı mecâmi'-i sıfât-ı izâfiyyeye şunun içün delâlet eder ki Allah "ibâdete müstahık olan mevcûd." demektir. 'İbâdete müstahık olan, icâd husûsunda müteferriid olur. İcâd hususunda müteferriid olan, kudret-i kâ-mileye, idâre-i nâfizeye, külliyyât ve cüz'iyâyâta müte'allik kâffe-i ma'lûmâta mâlik bulunur. Mecâmi'-i sıfât-ı izâfiyye demek de bundan başka bir şey değildir.

Ehad kelimesi dahi mecâmi'-i sıfât-ı selbiyyeye şunun içün delâlet eder ki ehadiyyetden murâd bu hakikatın fi-nefsihâ müfred ve şâ'ibe-i terâkibden münezze olmasıdır.

Her mâhiyyet-i mürekkebe anı terkib eden eczâdan her birine ayrı ayrı müftekdir. Anın eczâsından her biri andan başka bir şeydir. Her mürekkeb kendinden başka şey'e muhtâcdır. Her gayra muhtâc olan, li-zâtihi mümkün bulunan eşyâdandır. Binâ'en-aleyh her mürekkeb li-zâtihi mümkün olan şeylerdendir. Bu hâlde kâffe-i kâ'inâtın mebd'e'i olan ilâhın mümkünâtdan olması mümkün müdür?

İlâh fi-nefsihî ehâddir. Ehadiyyeti sâbit olunca mütehayyiz olmaması lâzım gelir. Zîrâ her mütehayyiz yemini yesârına uymaz. [18] Böyle olan bir şey ise münkasım demek olur. Binâ'en-aleyh *ehad*in mütehayyiz olması muhâlâtdan bulunur. Mütehayyiz olmayınca mensûbiyyet-i cihâtdan münezze kalır.

*Ehad*in hiçbir mekâna hulûlü dahi tecvîz olunamaz, çünkü mahalliyle kendisi birlikde tasavvur olunduğu anda *ehad* olamaması lâzım gelir.

Ehad hâl olamadığı gibi mahal dahi olamaz. Zîrâ hâliyle kendisi birlikde tasavvur olunduğu anda kezâlik *ehad* olamaması lâzım gelir.

Ehad -vech-i mezkûr üzere- ne hâl, ne de mahal olamadığı sûrette elbette gayr-i mütegayyir olur. Çünkü tegayyürün ma'nâsı bir sıfatdan diğer bir sıfat intikâlden başka bir şey değildir.

İlâhın yalnız bir olması lüzûmu kat'idir, zîrâ iki mevcûd Vâcibü'l-Vücûd farz olursa bunlar vücûbda müsterek, ta'ayyünde mütemâyiz olurlar. Mâ-bihî'l-iştirâk ile mâ-bihî't-temâyüz dahi başka başka şeylerdir. Bu hâlde ilâheynden her biri mürekkeb olmuş olur. İlâhiyyetle mürekkebiyyet ise -bâlâda beyân olunduğu vech ile- nâ-kâbil-i ictima'dır. Binâ'en-aleyh ilâhın birliği sübût bulur.

69 Köşeli araç içerisindeki kısım basılı metinde on nokta konularak boş bırakılmıştır. Burada bir eksiklik olduğu anlaşılıyor. Muhtemelen yayıncı da bu eksikliği noktalarla ifade etmiş. Bu son cümle, *Me'fatihü'l-gayb*'de (bk. c. XXII, s. 165) şöyle geçmektedir: (كَانَ قَوْلُنَا: «اللَّهُ أَحَدٌ» تَأْمًا) (في إفادة العرفان الذي يليق بالمعقول البشريّة. «اللَّهُ أَحَدٌ» sözüümüz, insanların akıllarına uygun olan irfanı ifade etmekte tamdır.).

[19] “İlâhın *ehad* olduğuna hüküm ediyorsunuz. Fakat şunu hâtırdan çıkar-mayınız ki her hakikat ehadiyyetle tavsif olunabilir. Burada üç şey görülüyor ki birincisi hakikat-ı ilâhiyye, ikincisi ehadiyyet, üçüncüsü de hakikatle eha-diyyetin mecmûdudur. Şu hâlde ilâhın *ehad* değil, sâlis-i selâse olması lâzım gelmiyor mu?” yollu bir i'tirâz der-miyân edilecek olursa şöyle cevâb verilir:

“Ehadiyyet o hakikatın lâzimesidir. Binâ'en-aleyh *ehad* olduğuna hüküm ettiğimiz şey hakikatle ehadiyyetin mecmû'u değil, ancak o hakikat olur.

İzâhât-ı mezkûre nazar-ı tedkîke alınırsa ﴿اللَّهُ أَحَدٌ﴾⁽¹⁾ kavlinin bi'l-cümle sıfât-ı izâfiyye ve selbiyyeyi câmi' olduğu anlaşılır.

“Samed” iki dürlü tefsîr olunmuştur. Birincisine göre –yukarıda gösterildiği üzere- “kâffe-i havâyicin tesviyesi husûsunda halkın yegâne mürâca'atgâhı.”, ikincisine göre “fi-zâtihî gayr-i kâbil-i tegayyür.” ma'nâsını ifâde eder.

Samed nedir? diye su'âl edenlere cenâb-ı Resûlün [20] *الَّذِي يَصُمدُ إِلَيْهِ الْخَلْقُ* (في الحوائج) cevâbını verdiği rivâyeti sûret-i ûlâya göre tefsiri iltizâm edenle-rin istinâdgâhıdır. Sûret-i sâniyyeye göre idâre-i kelâm eyleyenler ise lügatın müsâ'adesine ilticâ ederler.

Samed hakkında arz ettiğimiz şu iki sûret lugaviyyûn beyninde tahaddüs etmiş bir ihtilâfdan ibâret ise de müfessirîn tarafından bu bâbda yirmi altı dürlü söz söylenmiştir ki ber-vech-i âtî beyân olunur:

- 1- *Samed* cemî'-i ma'lûmâtı hâ'iz olan âlim demektir, zîrâ tesviye-i havâ-yicde âmmenin merci'i olabilmek için her şey'i bilmek lâzım gelir.” (Lâ edrî)
- 2- *Samed*, halim ma'nâsınadır, çünkü seyyid-i âlem için hilm ve kerem elzemdir. (Lâ edrî)
- 3- *Samed*, siyâdetde mertebe-i kusvâyı hâ'iz demektir. (İbn Mes'ûd ve Dahhâk)
- 4- *Samed*, Hâlık-ı eşyâ ma'nâsınadır, zîrâ son derecede bir siyâdet bunu icâb eder. (Hâtemm-i Asamm)
- 5- [21] *Samed*, nüzûl-i mesâ'ib zamânında kendisinden taleb-i emân ve husûl-i metâlib evânında kendisine arz-ı şükrân edilen demektir. (Süd-dî)
- 6- *Samed*, istediğini işler, bildiği gibi hükmeder, işine karışılmaz, hükmü reddolunmaz ma'nâsınadır. (Hüseyn İbnü'l-Fazl)
- 7- *Samed*, seyyid-i muazzam demektir. (Lâ edrî)
- 8- *Samed*, kendisinin irâdesi ta'alluk etmedikçe hiçbir işin görülmesi mümkün olmayan ferd-i mâcid ma'nâsınadır. (Lâ edrî)

Bu sekiz dürlü tevcih sıfât-ı izâfiyyeyi müşîr olduğu hâlde tevcihât-ı bâkı-ye-i âtiye sıfât-ı selbiyyeye işâret eder:

- 9- *Samed*, ⁷⁰ ﴿هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾ âyeti mü'eddâsınca ganî ma'nâsınadır. (Lâ edrî)
- 10- *Samed*, fevkinde başka bir mürâca'atgâh olmayan merci-i küll demektir. (Lâ edrî)
- 11- *Samed*, yemez içmez, yedirir içirir ma'nâsınadır. (Katâde)
- 12- [22] *Samed*, mahlûkât fenâ bulduğu hâlde bekâsına hâlel gelmeyen demektir. (Katâde)
- 13- *Samed*, O'dur ki dâ'im idi, dâ'imdir, dâ'im olacaktır. Zevâline cevâz yokdur. Zamân ve mekân, arş ü kürsî, ins ü cin, yok iken mevcûd idi, el-ân dahi öyledir. (Hasan-ı Basrî)
- 14- *Samed*, bir lâ-yemûtdur ki ana kimse vâris olamaz. O, kâ'inâta vâris olur. (Übey bin Ka'b)
- 15- *Samed*, uyumaz, sehv etmez ma'nâsınadır. (Yemân ve Ebû Mâlik)
- 16- *Samed*, hiçbir kimsenin sıfatıyla muttasıf olmayan demektir. (İbn Keysân)
- 17- *Samed*, bi-'ayb ma'nâsınadır. (Mukâtil)
- 18- *Samed*, kendisine kat'â âfât isâbet etmeyen demektir. (Rebî' bin Enes⁷¹)
- 19- *Samed*, cemî'-i sıfât ve ef'âlinde kâmil ma'nâsınadır. (Sa'îd bin Cübeyr)
- 20- [23] *Samed*, dâ'imâ gâlib olup hiçbir vakitte mağlûb olmayan demektir. (Ca'fer-i Sâdık)
- 21- *Samed*, her şeyden müstağnî ma'nâsınadır. (Ebû Hureyre)
- 22- *Samed*, keyfiyetine vâkıf olmakdan halkın kat'-ı ümid eyledikleri demektir. (Ebû Bekr el-Verrâk)
- 23- *Samed*, ⁷⁰ ﴿هُوَ الَّذِي لَا يُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ﴾ me'âlince göz ile görülmesi kâbil olmayan ma'nâsınadır. (Lâ edrî)
- 24- *Samed*, vâlid olmadığı gibi mevlûd dahi olmayan demektir, zîrâ hiçbir vâlid yokdur ki mâ-meleki vârise kalmasın, hiçbir mevlûd de yokdur ki dûcâr-ı mevt olmasın. (Ebu'l-Âliye ve Muhammed el-Kurazî)
- 25- *Samed*, O sâhib-i kibriyâdır ki fevkinde kimse bulunamaz. (İbn Abbâs)
- 26- *Samed*, kâbil-i noksân ve ziyâde olmakdan, tegayyürden, ihâta-i ezmine ve emkineden münezzeh demektir. (Lâ edrî)

70 "[Şüphesiz Allah] zengindir, övülmeye lâyıktır. Hac 22/64; Lokman 31/26; Fâtır 35/15; Ha-dîd 57/24; Mümtehine 60/6. Metinde yanlışlıkla (هو) yerine (وهو) yazılmıştır.

71 Metinde yanlışlıkla "Rebi bin Ümmî" yazılmış.

[24] Bize kalırsa bu akvâle bakıp deriz ki:

“Cümlenün maksûdı bir ammâ rivâyet muhtelif”

Samed, (الَّذِي يَصْمُدُ إِلَيْهِ الْخَلْقُ فِي الْحَوَائِجِ) veyâ “fî-zâtihî gayr-ı kâbil-i tegayyür” ile tefsîr olurduğı sûrette –Cenâb-ı Hak’dan başka bu sıfatlarla muttasıf bir zât bulunamayacağı cihetle- ﴿اللَّهُ الصَّمَدُ﴾ (2) cümlesi birden ziyâde ilâh olamayacağına delâlet eder. ﴿اللَّهُ أَحَدٌ﴾ (1) Kavli ise zâten bu ma’nâya dâll bulunuyor. Şu hâlde mezkûr cümlelerden yalnız birinin irâdı ifâde-i maksûd için kâfi addolunarak diğêrinin mükerrerâtdan sayılması lâzım geleceğı vârid-i hâtur olur ve bu yolda bir i’tirâz der-miyân edilebilir.

Buna ber-vech-i âti mukâbele olunur:

“Fîl-hakîka bu cümlelerin ikisi de birden ziyâde ilâh olamayacağına delâlet ediyorsa da cihet-i delâletleri müttehid olmadığından vehm-i tekerrürün vürûduna mahal yokdur. ﴿اللَّهُ أَحَدٌ﴾ (1) İlâhın zâtında hiçbir vech ile terkîb ve te’lif bulunmamak cihetiyle- vâhid olduğuna delâlet etdiğı hâlde ﴿اللَّهُ الصَّمَدُ﴾ (2) [25] ilâhın –şeriki, nazîri, zıddı bulunmamak cihetiyle- vâhid olduğuna delâlet eylemekdedir.”

İ’tirâz tekrâr olunarak şeriki, nazîri, zıddı bulunmamak cihetiyle vâhid olan bir mevcûdun zâtında hiçbir vech ile terkîb ve te’lif bulunmamak cihetiyle dahi vâhid olması veyâ bi’l-’aks zâtında hiçbir vech ile terkîb ve te’lif bulunmamak cihetiyle vâhid olan bir mevcûdun şeriki, nazîri, zıddı bulunmamak cihetiyle dahi vâhid olması lâzım gelir. Bu hâlde yine cümleteynden biri mükerrer olmak üzere telakkî olunur.” denilecek olursa buna da şu vech ile cevâb verilebilir:

“Kimi birden eder menâzili tayy”

“Kimi bin sözden anlamaz bir şey”

Mefhûmu üzere efhâm-ı halk mütefâvit olmasıyla ﴿اللَّهُ أَحَدٌ﴾ (1) cümlesinin zâtında hiçbir vech ile terkîb ve te’lif bulunmamak cihetiyle vâhidiyyet-i ilâha olan delâleti şeriki, nazîri, zıddı bulunmamak cihetiyle vâhidiyyet-i ilâha delâlet etmekde olan ﴿اللَّهُ الصَّمَدُ﴾ (2) kavliyle te’yîd ve tavzîh olunmak iktizâ eder. Eğêr cümleteynden birinin mükerrer addedilmesi lâzım [26] gelse alt taraftaki ﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ﴾ (3), ﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾ (4) cümlelerinin bütûn bütûn lüzûmu olmadığına dahi hükmedilmek lâzım gelir. Zâten –yukarıda arz olunduğı üzere- erbâb-ı irfân için bir “hüve” kâfidir. Anın mâ-ba’di ise vahdâniyyet-i Rabbül-erbâbı ashâb-ı elbâba merâtib-i mütefâvite-i kabiliyyetlerine göre ifhâm eylemekdedir. Sûre-i celilenin insicâm-ı elfâzı, intizâm-ı me’ânisi mu’terizlerin takdîr edemeyecekleri derecede âlidir.”

﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ﴾ (3) Cümlelerine ‘âid birkaç su’âl vardır ki cevâblarıyla berâber ber-vech-i âti irâd olunur.

Su'âl-1:

Nazm-ı kerimde ﴿لَمْ يَلِدْ﴾ kavli ﴿وَلَمْ يُولَدْ﴾ (3) üzerine niçin takdim olunmuş? İnsânın mevlûd olmadan vâlid olamamasına, ya'nî mevlûdiyyetin vâlidîyyet-den mukaddem bulunmasına bakılırsa evvelen ﴿لَمْ يُولَدْ﴾ sâniyen ﴿لَمْ يَلِدْ﴾ denilmek icâb ederdi."

Cevâb:

Müşrikîn melâ'ike-i kirâm hakkında "benâtu'llâh" ya'nî [27] "Allah'ın kızları" dedikleri gibi Cenâb-ı Üzeyr hakkında Yahûdiler, Hazret-i 'İsâ hakkında dahi Nasârâ "ibnu'llâh" ya'nî "Allah'ın oğlu" demiş oldukları hâlde bunlardan hiçbirisi Rabbü'l-'âlemînin bir de pederi olduğu iddi'asında bulunmamıştır. Binâ'en-aleyh evvel emirde Hudâvend-i münezzeh duhter ve ferzend isnâd edenlerin kavli-i bâtulı reddedilmek ve ikinci derecede bu kavlin delil-i butlânı gösterilmek lâzım gelmiştir. İşte bu nükteye mebnî evvelen Cenâb-ı Hak'ın kızı, oğlu olamayacağı ﴿لَمْ يَلِدْ﴾ denilerek beyân olunmuş ve sâniyen ﴿وَلَمْ يُولَدْ﴾ (3) cümlesinin irâdiyla ﴿لَمْ يَلِدْ﴾ mazmûnu isbât buyrulmuştur.

"Hudâ vâlid değildir." demek olan ﴿لَمْ يَلِدْ﴾ kavlini "Hudâ mevlûd dahi değildir." me'âlinde bulunan ﴿وَلَمْ يُولَدْ﴾ (3) sözü -mevlûd olmayan vâlid de olmayacağı cihetle- müsbit bulunmaktadır. Bu hâlde "Cenâb-ı Hak vâlidîyyet-den münezzehdir, zirâ mevlûdiyyet şânından değildir. Mevlûd olmayan nasıl vâlid olabilir? denilmiş oluyor.

Su'âl-2:

Bu makâmda ﴿لَمْ يَلِدْ﴾ sıygasına bedel ﴿لَنْ يَلِدَ﴾ [28] ta'bîrinin isti'mâl edilmesi nedendir? Hâlbuki "Allah ile'lebed vâlid olmayacaktır" me'âlinde olan ﴿لَنْ يَلِدَ﴾ sıyga-i te'kidinin "Allah vâlid olmamıştır." mefhumunda bulunan ﴿لَمْ يَلِدْ﴾ ta'bîrinden akvâ olduğu müsellemdir. Makâm-ı redd ü ibtâlde kelâm-ı akvânın tercihi lâzım geleceği her sühan-dân nezdinde söz götürmeyecek mesâ'ıldendir.

Cevâb:

"Cevâba etme tasaddi su'âli anlamadan"⁷²

hükmü üzere her cevâb anı icâb eden söze göre verilmek lâzım gelir. Cenâb-ı Hak'ın vâlid olduğu iddi'asında bulunanlar ﴿أَلَا إِنَّهُمْ مِنْ أَفْكَهْمَ لَيَقُولُونَ﴾ (151) âyet-i kerîmesinde görüldüğü üzere bu iddi'ayı ﴿وَلَدَ﴾ [velede] ta'bîri ile ya'nî fi'l-i mâzî ile der-miyân etmişler idi. Buna ma'nen mâzî olan ﴿لَمْ يَلِدْ﴾ sıygasıyla mukâbele buyruldu.

﴿لَمْ يَلِدْ﴾ Cevâbının makâma ne kadar muvâfık düşdüğünü anlamak için bunun zikrolunan ﴿وَلَدَ﴾ kavlini tekzîben irâd olunduğunu bilmek kifâyet

72 Atılma dur, sühan-ı ehl-i hâli anlamadan
Cevâba etme tasaddi su'âli anlamadan. (Nâci)

73 "İyi bilin ki onlar kendilerinin bir uydurmaları olarak 'Allah çocuk sahibi oldu.' diyorlar. " Saffat 37/151-152

eder. Erbâb-ı zevk-i selim teslîm ederler ki meselâ (ذَهَبَ) [zehebe/gitti] diyen bir adamın sözünü [29] tekzîb için (لَمْ يَذْهَبْ) [lem-yezheb/gitmedi] demekden uygun bir ta'bîr bulunamaz. Binâ'en-aleyh ﴿وَلَدَ اللَّهُ﴾'ı tekzîb için ﴿لَمْ يَلِدْ﴾'den a'lâ bir cevâb olamaz.

Su'âl-3:

Sûre-i Benî İsrâ'îl'de ⁷⁴ ﴿لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا﴾"buyrulduğu hâde burada ﴿لَمْ يَلِدْ﴾ denilmesinin vechi nedir?

Cevâb:

Veled, hakîkî veyâ mecâzî olmak üzere iki dürlü olur. Veled-i hakîkî veled-i sulbidir. Veled-i mecâzî ise sulbî olmayıp hâricden ittihâz edilen veledir. Bir adam kendi oğluna "oğlum" dediği gibi hâricden birisi hakkında dahi bu ta'bîri kullanabilir.

Cenâb- Hakk'a veled isnâdı husûsunda tâ'ife-i Nasârâ ikiye münkasimdir: Bir takımı Hazret-i 'İsâ Allah'ın veled-i hakîkîsi olduğunu iddi'â ederler. Diğer takımı da nebiyy-i müşârun ileyhi oğul edindiği zu'munda bulunurlar. Şu hâlde ﴿لَمْ يَلِدْ﴾ kavli nefy-i veled-i hakîkiye, ﴿لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا﴾ kavli ise nefy-i veled-i mecâziye işâret olmuş olur.

[30] Su'âl-4:

Cenâb-ı Hakk'ın vâlid ve mevlûd olmadığını ne[re]den bilelim?

Cevâb:

Vâlid olmadığını cisim olmadığı gibi müteba'iz ve münkasim dahi olmasından, mevlûd olmadığını ise kadîm ve ezeli olmasından biliriz.

Su'âl 5:

﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ﴾ (3) kavlinde Cenâb-ı Hak'dan vâlidîyyet ve mevlûdiyyetin nefyinden başka bir fâ'ide var mıdır?

Cevâb:

﴿اللَّهُ أَحَدٌ﴾ (1) Cenâb-ı Hakk'ın fi-zâtihî terkîb ve te'lîfden münezzeh olduğuna delâlet ettiği gibi ﴿اللَّهُ الصَّمَدُ﴾ (2) dahi şerîki, nazîri, zıddı olmadığına delâlet ediyor. Buraları ukalâ-yı milel beyninde bilâ-ihtilâf kabûl ve tasdik olunan hakâyıktan ise de ba'zı felâsife evhâma tâbî' olarak Cenâb-ı Hak'dan akl-ı evvelin ve akl-ı evvelden akl-ı sâninin [31] tevellüd ettiği ve hâkezâ yek-diğerden tevellüd ede ede ukûlün ona bâliğ olduğu re'y-i sahîfini, hattâ felek-i kamerin mâ-tahtı akl-ı âşir tarafından idâre edilmekte bulunduğu zu'm-ı acîbini meydâna koymuşlardır. Ba'zıları dahi bu makâmda akla bedel "nefs" ta'bîrini kullanmışlardır. İşte ﴿لَمْ يَلِدْ﴾ kavli felâsifenin bu yoldaki türrehâtını da redd ü ibtâl etmekte ve bu nokta-i nazardan bakılınca ﴿لَمْ يَلِدْ﴾'den "Al-

74 "...çocuk edinmedi..." İsra 17/111. (Metinde ﴿وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا﴾ şeklinde yazılmıştır. Bu şekliyle ise Furkân 25/2'dedir).

lah öyle ukûl ve nüfûs tevlid etmemiştir" me'âli istinbât edilmektedir. ﴿وَلَمْ﴾
﴿يُولَدُ﴾⁽³⁾ ise "ecsâdınızda, ervâhınızda âleminizde müdebbir-i müteferrid olan
Cenâb-ı Hak mevlûd dahi değildir" mefhûmunda bulunarak ﴿لَمْ يَلِدْ﴾ mazmû-
nunu te'yid ve tenvîr eyliyor.

﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفْوًا أَحَدٌ﴾⁽⁴⁾ âyetinin tefsirine dâ'ir üç kavil vardır ki ber-vech-i
âti gösterilir:

Kavl-i evvel:

Kâf'ın ve *fâ*'nın zammıyla, bir de *kâf*'ın zammı ve kesri câ'iz olduğu hâlde
fâ'nın şükûnuyla "küfûv[/küfv/kifv]" nazir ma'nâsına [32] olduğundan ﴿وَلَمْ﴾
﴿لَمْ يَكُنْ لَهُ مِثْلٌ وَلَا عَدِيلٌ﴾⁷⁵ demektir ki me'âli nefy-i endâddan
ibâretidir.

"Mükâfât" küfûvden me'hûzdur ki bir hizmetde bulunan adama hıdmeti-
nin mukâbil-i tâmmı, ya'nî adili olacak sûretde ikrâm etmek demektir.

Kavl-i sânî:

"Küfûv"den murâd sâhibe ya'nî, zevcedir ki ⁷⁶ ﴿وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نِسْبًا﴾ "âye-
tinde hikâye buyrulan vehmin reddi için ﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفْوًا أَحَدٌ﴾⁽⁴⁾ ya'nî ﴿وَلَمْ﴾
﴿لَمْ يَكُنْ لَهُ كُفْوًا أَحَدٌ فَيَصَاهِرُهُ﴾ Ya'nî "kim-
se Allah'ın küfûvü olamaz ki anıyla müsâheret peydâ edebilsin" demek olur.
Binâ'en-aleyh ﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدُ﴾⁽³⁾ kavlini mü'ekkid bulunur.

Kavl-i sâlis:

Sûre-i celilede evvelen ehadiyyet-i ilâhiyye, sâniyen Samediyet-i [33]
ilâhiyye, sâlisen vâlidyyet ve mevlûdiyyetden münezzehiyyet-i ilâhiyye zikr
olunmuş idi. Râbi'an dahi ﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفْوًا أَحَدٌ﴾⁽⁴⁾ kavliyle ilâhın mevcûdât için-
de hiçbir vech ile adili bulunmadığı zikr olunarak sûre hatmedilmiştir.

Suver-i Mekkiyyeden olan Sûre-i Tevhîd şu vech ile dört âyetdan müte-
şekkildir:

﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (1) اللَّهُ الصَّمَدُ (2) لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدُ (3) وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفْوًا أَحَدٌ﴾⁽⁴⁾

Bu dört âyetin şu sûretle tertûbinde dört fâ'ide mevcûddur ki ber-minvâl-i
âti izâh olunur:

Fâ'ide-i ûlâ:

﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾⁽¹⁾ Cenâb-ı Hakk'ın vahdetine, ﴿اللَّهُ الصَّمَدُ﴾⁽²⁾ kemâl-i kerem
ve rahmetine, ﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدُ﴾⁽³⁾ her dürlü tegayyürâtdan münezzehiyyetine, ﴿﴿
﴿لَمْ يَكُنْ لَهُ كُفْوًا أَحَدٌ﴾⁽⁴⁾ [34] dahi zâtına lâyük olmayan cemî-i sîfâtdan berâ'etine
delâlet eder.

75 "O'nun eşi ve benzeri olmadı."

76 "Allah ile cinler arasında nesep bağı kurdular." Saffat 37/158.

77 Metinde (كن) yazılmıştır.

Fâ'ide-i sâniye:

﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ (1) Cenâb-ı Hak'dan envâ'ı kesreti, ﴿اللَّهُ الصَّمَدُ﴾ (2) noksân ve mağlûbiyeti, ﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ﴾ (3) illiyet ve ma'lûliyeti, ﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفْوًا أَحَدٌ﴾ (4) dahi her vech ile müşâbehet ve müşâreketi nefy etmektedir.

Fâ'ide-i sâlise:

﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ (1) nûr ve zulmetin hâlikîyyetine kâ'il olan mezheb-i se- neviyyeyi, teslîs-i Nasârâyı, eflâk ve nücûma isnâd-ı ulûhiyyet eden Sâbi'in mesleğini ibtâl etdiği gibi ﴿اللَّهُ الصَّمَدُ﴾ (2) dahi Hudâ'dan başka hâlik mevcûd olduğu i'tikâdında bulunanların kavlini redd eyliyor. ﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ﴾ (3) Uzeyr ve 'İsâ'ya "ibnu'llah" diyen Yahûd ve Nasârâ ile melâ'ikeyi "benâtu'llâh" olmak üzere telâkkî eden müşrikîn [35] mezhebini cerh eylediği gibi ﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفْوًا أَحَدٌ﴾ (4) dahi esnâmın adil ve şerik-i ilâh olduğu zu'munda bulunanların kavlini tezyîf ediyor.

Fâ'ide-i râbi'a:

Bu sûrenin Hakk-ı ehadîde nüzûlü Sûre-i Kevser'in Hakk-ı Ahmedîde nüzûlüne benzer. Şu kadar var ki erbâb-ı inkârın Hakk-ı Ahmedîde vâki' olan ta'nı efendimize ebter, ya'nî bî-veled demek sûretiyle olduğu hâlde bunların Hakk-ı ehadîde vukû' bulan ta'nı Cenâb-ı Hakk'a veled isnâd etmek sûretiyledir. Ma'a hâzâ hakk-ı insânda adem-i veled ayb olduğu gibi Hakk-ı Yezdân'da dahi vücûd-ı veled aybdır.

İşte bunun için Münzilü'l-Kur'ân Sûre-i İhlâs'da ﴿قُلْ﴾ deyip tevhide müte'allık söztün lisân-ı peygamberîden olmak üzere münkirîne tebliğini irâde buyurdu. Bu sûretle "Yâ Muhammed!" bana isnâd ettikleri aybı selb eden bu sözü sen söyle de beni müdâfa'a eyle!" demiş oldu. Sûre-i Kevser'de ise ⁷⁸﴿إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ﴾ deyip tekellümü kendine hasr eyledi. [36] Bu sûretle de "Yâ Muhammed! Sana isnâd ettikleri aybı selb eden bu sözü dahi ben söyleyeyim de seni müdâfa'a edeyim!" demiş oldu:

Gerçi bin dürlü ibârât ile tefsîr edilir

Söztünün sırrını hakkıyla bir Allah bilir

Hitâm

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmet Mithat Efendi-Muallim Nâci, *Muhâberât ve Muhâverât:Mektuplaşmalar* Haz. Ömer Hakan Özlâp, İstanbul, Özgü Yayınları, 2011.
- Ahmet Rasim, *Matbuat Hatıralarından Muharrir, Şair, Edib*, İstanbul, Kanaat Kitaphanesi ve Matbaası, 1342.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi Başlangıçtan 1993'e*, 5. bs., İstanbul, Kültür Koleji Yayınları, 1994.
- Ayverdi, İlhan, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (Kubbealtı Lügatı), İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2005.
- Banarlı, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 11. bs., İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004.
- Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1333.
- Fahreddin Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebûr (Mefâtihu'l-gayb)*, 2. bs., Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, (2. bs), 2004.
- Giritli Sırrı Paşa, *Surr-ı Kur'ân*, İstanbul, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1303.
- İnal, Mahmud Kemal (İbnülemin), *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî'ş-şuarâ)*, Haz. Hidayet Özcan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.
- Muallim Nâci, *Firûzân*, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303.
- Muallim Nâci, "Mütercem", *Tercüme Eserler*, Haz. Mehmet Atalay-Mehmet Yavuz, İstanbul, Çantay Kitap Kırtasiye, 2009.
- Muallim Nâci, "Sırrı Paşa Hazretlerine Teşekkür", *Saadet Gazetesi*, 17 Muharrem 1304/ 4 Teşrin-i evvel 1302, nu: 537.
- Muallim Nâci, *Hikemü'r-Rifai*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1304.
- Muallim Nâci, *Hülâsatü'l-İhlâs*, İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1304.
- Muallim Nâci, *İstilâhât-ı Edebiyye*, İstanbul, Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1307.
- Muallim Nâci, *İ'câz-ı Kur'ân*, 2. bs, İstanbul, Nişan Berberiyân Matbaası, 1308.
- Muallim Nâci, *Medrese Hatıraları*, İstanbul, Tercüman-ı Hakikat, 1302.
- Muallim Nâci, *Mehmed Muzaffer Mecmûası*, İstanbul, Asaduryan Matbaası, 1306.
- Muallim Nâci, *Muammâ-yı İlahî Yâhud Bazı Suver-i Kur'âniyyenin Evâilindeki Hurûf-ı Teheccî*, İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1302.
- Muallim Nâci, *Ömerin Çocukluğu*, (Sünbüle, nesir kısmı), İstanbul, Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1307.
- Muallim Nâci, *Şerâre*, İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1301.
- Muallim Nâci, *Şöyle Böyle*, İstanbul, A. K. Tozlıyan Matbaası, 1302.
- Muallim Nâci, *Ubeydiyye*, İstanbul, Mihran Matbaası, 1305.
- Özel, Mustafa, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sa. 16, 2002.
- Salâhî [Mehmed Selâhaddin], *Muallim Nâci*, İstanbul, Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1310.
- Serçe, Erkan, *İzmir'de Kitapçılık 1839-1928, -Kitaplar, Kitapçılar, Matbaalar ve Kütüphaneler*, İzmir, Akademi Kitabevi 1996.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 8. bs, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1997.
- [Tansel], Fevziye Abdullah, " Muallim Nâci İle Recaizâde Ekrem Arasındaki Münakaşalar ve Bu Münakaşaların Sebep Olduğu Edebî Hâdiseler", *Türkiyat Mecmuası*, c. 10, Yıl: 1951-1953, s. 159-200.

- Tansel, Fevziye Abdullah, "Muallim Nâci ve Tercüme", *Tercüme Dergisi*, c. 4, sa. 22, 1943, s. 238-245.
- Tansel, Fevziye Abdullah, "Muallim Nâci'nin Arapça ve Acemceden Tercümeleri" *Tercüme Dergisi*, c. 9, sa. 55, s. 51-65.
- Tansel, Fevziye Abdullah, "Muallim Nâci'nin Dîni Eserleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1961.
- Tansel, Fevziye Abdullah, "Muallim Nâci'nin, Türk Dilinin Sadeleştirilmesi, Dil Cemiyetinin Kurulması Hakkındaki Düşünceleri", *Türk Kültürü*, Yıl: 9, Sayı: 100, 1971, s. 286-292.
- [Tansel], Fevziye Abdullah, "Muallim Nâci" *İslam Ansiklopedisi* Milli Eğitim Bakanlığı, c. 9, s. 15-21.
- Tarakçı, Celal, *Muallim Naci Efendi Hayatı ve Eserlerinin Tedkiki*, Samsun, Sönmez Ofset Matbaası, 1994.
- Uçman, Abdullah, "Muallim Naci" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2005, c. 30, s. 315-317.
- Uçman, Abdullah, *Muallim Naci, Hayatı-Kişiliği-Eserleri*, İstanbul, Toker Yayınları, 1998.

